

V 833(2KK)
B 7163

А. ПИРНАЗАРОВ

ЖИЙРЕНЩЕ
ЩЕЩЕН

„БИЛИМ“

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

--	--

ММК. Сан. В-102-20 мнк.-84 а

83.3(2кк)
В ПБЗ
АЙЫМКУЛ ПИРНАЗАРОВ

Филология илимлеринин кандидаты

ЖИЙРЕНШЕ ШЕШЕН

НӨКИС
«БИЛИМ» БАСПАСЫ,
1992-жыл.

Айымқул Пирназаровтың бұл монографиясында XV — ғасырда жасаған, қазіргі түркі тиллес халықтардың біразына солардың ішінде қарақалпақ халқына да ортақ Жийренше шешен қаққын-да кең түрде сөз етілген. Жийреншенің тарихый адам екенлігі, XV — ғасырда жасағандығы, шешен хәм төкпе шайыр болғандығы, айырым шығармаларының бизің дәуірмізге дәслепки қәлпінде жеткенлігі, буларда қандай мәселелер қозғалғандығы дәлйилленген, шығармаларына илимий көз-қарастан таллау жүргизилген. Жийренше тууралы бурын айтылып жүрилген хәр қыйлы пикирлерди, болжауларды өз-ара салыстырып таллау арқалы автор өзіннің жекке пикирлерин, дәлйиллерин келтиреди. Бул қитап илимпазларға, улыума әдебиятымыз бенен қызығыушыларға пайдалы хәм жоқары, орта арнаулы оқыу орынларында, мектептерде қарақалпақ әдебиятынан сабақ беретугын оқытыушыларға қосымша оқыу қуралы хызметин де атқарады.

Пикир жазғанлар:

- Қ. Мақсетов — филология илимлеринің докторы, профессор.
Ө. Әлеуов — педагогика илимлеринің кандидаты, доцент.
Т. Нийетуллаев — филология илимлеринің кандидаты.

223862
ККАССР
Республиканск. детская
библиотека
Хр-10
782
5-02

П 4702270105 — 313 92
М 361 (06) — 92

ISBN 5—7698—0454 — 8

© «Билим» баспасы — 1992 ж.

ҚИРИСИУ

Жийренше XV — ғасырда Ноғай аұқамында қазіргі қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтарының этногенезин (шығыу тегин) қураған руу-тайпалар арасынан шыққан шешен хәм сууырыпсалма шайыр адам болған.

Усы аталған халықтардың халық болып қәлиплеси-үйнде баслы роль атқарған Дешти Қыпшақ далалық-ларындағы руу-тайпалар арасына Жийреншенің шешенлик сөзлери, қысқа толғаулары сол дәуірдің өзінде-ақ кең тараған хәм олардың біразы атадан балаға, әуладтан әуладқа өз авторының аты менен өтип, бизің заманымызға да келип жеткен. Солай бола турса да Октябрь революциясынан бурын Жийренше тууралы халық аұзында жүрген аңыз — әңгимелердің айырымларының жазыл алынып Қазақстанда (баспада жарық көргени болмаса, оның өмири тууралы мағлыу-матлар хәм әдебий дәретпелери арнаулы түрде хеш жерде халық аұзынан жазып та алынбаған, баспада да жәрияланбаған, илимий көз-қарастан изертленбеген де. Бундай ийгиликли ислердің басламасы тек 1960-жыллары ғана айырым қазақ илимпазлары тәрәпинен қолға алынды. Мәселен, 1967-жылы жарық көрген «Шешендик сөздер» атлы топламда Жийреншенің халық аұзынан жазып алынған бирнеше қысқа толғаулары басылған, бирақ оларға илимий көз-қарастан таллау исленбеген. Бизің республикамызда Жийренше шығармаларын халық аұзынан жазып алыу хәм оны баспада жәриялау иси енди-енди ғана қолға алынбақ та.

Жийреншенің өмири хәм әдебий дәретпелерин изертлеу мәселесине келсек, бул тууралы елеге шекем хеш жерде арнаулы мийнет жазылған емес. Дурыс, илимпазларымыздың әдебиат тарихы бойынша

жазылган при мийнетлеринде Жийренше тууралы азы-кем пикирлер гезлеседи. Бирак, сол азы-кем пикирлердин өзлери де Жийренше тууралы бирдей көз-караста эмес, яғный бири-бирине қарама-қарсы келеди. Маселен, бир илимпазлар Жийреншени тарийхый болған адам десе, екинши бир илимпазлар оны халықтың өзін ойлап тапқан қыялый әдебий тип деп жорыйды. Егерде базы бир илимпазлар Жийреншениң өз дөретпелериниң бар екенлигин ескермей, тек ол тууралы халық аўзында айтылып жүрген аўыз еки әңгимелерди ғана мойынлайтуғын болса, екинши бир илимпазлар халық аўзындағы аўыз еки әңгимелер менен қатар Жийреншениң бизиң дәуиримизге жеткен өз дөретпелериниң де бар екенлигин айтады. Сондай-ақ, айырым илимпазлар Жийренше дөретпелерин фольклорға, яғный аўыз еки халық дөретпелер қатарына киргизсе, екинши бир илимпазлар оны жааба әдебият қатарына киргизеди, ал Жийреншениң өзин жазба әдебият үәкиллериниң бири деп есаплайды. Соны да айтыў керек, бул көрсетилген пикирлердин қай-қайсысы да илимий көз-қарастан тыянақлы дәлийлленбей, тек үлкен мийнетлердин ишинде ийни келген жерде айтылып ғана өтилген.

Мине, Жийренше тууралы бурынғы-соңғы айтылып жүрилген усы азы-кем пикирлердин де ҳәр қыйлы, бир бирине қарама-қарсы болып келиўлери Жийреншениң өмири хәм әдебий дөретпелери жөнинде арнаўлы илимий мийнеттин жазылыўын талап етпек те. Әдебиятымыздың тарийхый тамырларын әйдемги дәуирлерден баслап атырған гезлеримизде Жийреншениң өмири хәм әдебий дөретпелери тууралы арнаўлы мийнеттин бүгинги күни жазылыў зәрүрлиги өзинен өзін түсиникли болмақ та.

Бизиң бул мийнетимиз Жийреншениң өмири хәм әдебий дөретпелерин илимий көз-қарастан арнаўлы изертлеўдеги биринши адым. Сонлықтан да бул мийнетимизде биз улыўма шешенлик сөзлерге түсиник бериўди; Жийреншениң тарийхыйлығын, оның жазба әдебият үәкили екенлигин дәлийллеўди; Жийренше тууралы аңыз-әңгимелердин хәм Жийреншениң өз әдебий дөретпелериниң жыйналыў, баспада жәрияланыў, изертлениў жағдайларын көрсетиўди; Жийренше заманына сыпатлама бериўди; өмир баянын сөз етиўди;

оның шығармаларының негизги идеяларын таллаўды мақсет еттик.

Мийнетте Жийренше тууралы бурынғы-соңғы жүритилген пикирлерди өз-ара салыстыра отырып, оларға өзимиздин дәл көз-қарасымызды билдириўге тырыстық. Буның ушын биз әдебий, тарийхый, билетуғын адамлардан жазып алынған (информациялық) материалларға сүйендик хәм оларды кең пайдаландық. Бул мийнетти жазыўда материаллардың азлығынан көп қыйыншылыққа ушырадық. Сонлықтан да мийнетте Жийреншениң өмири хәм әдебий дөретпелерине тийисли барлық мәселелерди қозғаў мүмкиншилигине ийе бола алмадық.

Бул мийнетимиз Жийреншениң өмири хәм әдебий дөретпелерин арнаўлы изертлеўдеги биринши адым болғанлықтан, бунда бир қанша баслы кемшиликлердин болыўы да мүмкин. Бирақ, сол кемшиликлерди көрсеткен жолдасларға тек алғыс айтыўдан басқа нийетимиздин жоқ екенлигин хәм оларды ендиги жұмысларымызда еске алатуғынымызды билдиремиз.

ШЕШЕНЛИК СӨЗ ДЕГЕНИМИЗ НЕ?

Шешенлик сөз дегенимиз — терең ақыл, ойдың қорытындысы. Ол белгили бир ўақыяға байланыслы өмирлик тәжирийбениң қорытындысынан туўып, көркем тил менен айтылады. Улыўма алғанда шешенлик сөзлер — халық ойының жемиси. Өйткени көпшилик шешенлик сөзлердин дөретилушиси халық. Буның себеби, көпшилик шешенлик сөзлер көбинесе өнер айтыс-тартыста, даў хәм тағы басқа жыйынларда билгир, тапқыр, өмир тәжирийбеси мол, суўырып салмай белгили адамлар — бийлер тәрәпинен туўып отырса да, ўақыттың өтиўи менен олар биреўден биреўге, атадан-балаға, әуладтан-әуладқа өтип, ҳәрбир үйренип айтыўшы тәрәпинен олардың өмир тилегине қарай мазмуны менен көркемлиги сай келмейтуғын гейбир сөзлери алынып тасланып, орнына заман талабына, халық мәпине жуўап беретуғын таза сөзлер қосылып, дәслепки автордың аты кемнен умытылып, халық дөретпелерине айланып кеткен. Сонлықтан да бираз шешенлик сөзлер бир емес, халық аўзында бир неше вариантқа ийе. Мине, бизиң шешенлик сөзлерди «Халық дөретпеси» — деп қарыўымыздың да бир себеби усында.

Әлбетте, халық аўзынан бизге аты жеткен шешенлер атынан айтылатуғын шешенлик сөзлер де аз емес. Бирақ, бундай шешенлик сөзлер де белгили жеке адамлар атынан айтылатуғын болған менен олардың да көпшилигиниң жөнлеўшиси, саўлаўшысы, авторы халық. «Пәлен бийдиң сөзи екен деген сөздиң көбин усы бийдиң өз жанынан шығарған сөзи деп тастыйықлап айтыў қыйын. Өйткени бир бийдиң сөзин екінши бий ядқа алып өзиники қылып айта берген. Усы күни бир руўдан «пәлен бий айтқан екен» деген сөзлерди тексерип келсең, ол бийден талай жыл бурын басқа бир бий айтқан сөз болып шығады»¹ — деп күтә дурыс көрсеткен қазақ совет әдебиятының белгили ўәкили Сәкен Сейфуллин.

Шынында, өз ядынан сөз шығармай, өзинен бурынғылардың сөзлерин өз сөзлери етип айтыўшылар әдебиат тарийхында аз гезлеспейди. Бундайлар қатарына көбинесе халық арасындағы шешен бийлер жатады. Себеби, олардың шешенлик, тапқырлық сөзлери көбинесе жер даўы, жесир даўы, қун даўы, мал, ар хәм т. б. усы сыяқлы даў-тартысларда қолланылады. Бундай даў-тартысларда олар өз ядынан шығармай-ақ, бурынғы еситкен, үйренген шешенлик сөзлерди рети келген жеринде өз сөзлери етип айта берген. Соның ушын да бундай шешен бийлер атынан айтылатуғын шешенлик сөзлер де халық дәретпеси болып есапланылады.

Усындай пикирди биз көп жыллардан берли шешенлик сөзлер тарийхын изертлеўши қазақстанлы илимпаз Балтабай Адамбаевтың мына сөзлеринен де көремиз:

«Демек, дәстүрли шешенлик сөзлерди дәслепп пайда етиўши жеке адамлар болған менен, оны кейин жөнлеўши де, сақлаўшы да халық. Сонлықтан оның нағыз ийеси де, мийрасхоры да халық деп қараў керек. Ал, шешенлик сөзлерде атлары аталып жүрген адамлар олардың нағыз авторлары емес, көбинесе, хәр түрли нұсқаларды ядлап пайдаланыўшылар, орынлаўшылар деўге болады»² — дейди ол.

¹ С. Сейфуллин. Қазақ әдебиети, I — кітап, Алматы, 1932-жыл. 144-бет.

² Шешендик сөздер, «Жазыўшы» баспасы, Алматы — 1967. 10-бет

Минне, буннаң улыўма шешенлик сөзлерди, солардың ишинде халық арасындағы шешен бийлердин атынан айтылып жүрген шешенлик сөзлерди де бир аз илимпазлардың халық дәретпелерине қосатуғынлығын көремиз. Жолдаслардың бул пикирине азлы-көпли бизиң де қосылатуғынлығымыз жоқарыда өзимиз жүриткен пикирмизден белгили. Деген менен «тарийхта белгили шешенлердиң барлығы бирдей өз жанынан шешенлик сөзлер шығармаған, шығара қойған жағдайда да олардың шығарған шешенлик сөзлери бизге дәслеппи қәлпинде жетпей, тек халық жөнлеген, өзгерткен нұсқасында жетти» — деп үзилди-кесил тастыйықлаў да қыйын.

Бундай деўимиздиң себеби, айырым белгили шешенлердиң шешенлик сөзлеринен бизиң дәўиримизге өзиниң дәслеппи нұсқасында жеткенлери де бар. Солардан мысалға Жийренше шешенди алсақ болады.

Жийренше өз дәўириниң терең ойлы, ушқыр сөзли, гапқыр, суўырып салмай, дана, шешен адамы болған. Ол барлық ўақытта шешенлик сөзлерди өз ядынан иркилмей шығарып айтатуғын болған хәм оның шешенлик сөзлери халыққа қатты унаған. Себеби, халық арасындағы шешен бийлердиң сөзлери сыяқлы Жийреншениң шешенлик сөзлери даў-тартыс, жәнжеллерде дөремей, ал басқа биреўлердиң берген сораўы тийкарында ямаса ойын-заўықларда, мәсләхәт-жыйынларда, жай отырыспаларда өмир шынлығынан, терең, жүйели ойдың түпкиринен дөреген. Соның ушын да оның бир аз шешенлик сөзлериниң өзиниң дәслеппи қәлпинде бизиң заманымызға жетиўи таң қаларлық нәрсе емес.

ЖИЙРЕНШЕ ТАРИЙХЫЙ БОЛҒАН БА?

Жийреншениң жоқарыдағы биз айтқандай атақлы шешен болыўына қарамастан айырым илимпазлар оның хәттеки тарийхий адам екенлигине гүманланады, оны «халықтың қыялы ойлап тапқан легендалық әдебий тип» деп есаплайды. Мәселен, мархум профессор Қалли Айымбетов былай деп көрсетеди:

«Тарийхта Жийренше деген адамның болғаны туўралы мағлыўмат жоқ. Жийренше халық легендаларын-

дағы тип (персонаж), халық Жийренше образы арқалы пұқара халықтың әрманын, ханға қарсылығын билдиреді. Халықтың көпшилигі Жийренше арқалы өзінің әрман менен тилегін сөйлейді. Биз буннан халық өз ертектері арқалы Жийренше шешен типін жасап, оны ханның қасына пұқара халықтың әрманын, ойларын батырлық, шешенлик пенен билдиріп айтыу үшін жиберген үәкили екенін көрөмиз».³

«Жийренше халық түсинигінде тарийхий болған адам сыпатында қаралады. Бирақ оның тарийхий адам болғанлығы белгилі емес. Ол шынында халық ақыллылығының, тапқырлығының хәм шешенлигининң үлгиси сыпатында қәлиплесип кеткен легендалық әдебий тип болып есапланады»⁴ — дейди. С. Ахметов хәм Б. Исмайлөв.

Солай етип, айырым илимпазлардың Жийреншениң тарийхий адам болғанлығына гүманланып қарауы, бириншиден, әдебиятшыларымыз арасында Жийренше тууралы елеге дейин бир пикирдин жоқлығын көрсетсе, екіншиден, Жийреншениң өмири хәм әдебий дәрөтпелерин бизиң үйрениүимизге, изертлеүимизге кесент тийгизетуғынлығы сөзсиз. Өйткени, тарийхта болмаған адамның өмири хәм әдебий дәрөтпелерин әсиресе өмирин изертлеу, үйрениу мүмкин емес. Егерде биз «Жийренше тарийхий болған адам емес» — деген пикир менен келісетуғын болсақ, онда Жийреншениң өмири хәм жеке дәрөтпелерин изертлеуден, үйрениуден бас тартуымызға туура келер еди.

Сонын ушын да Жийреншениң тарийхий адам болған — болмағанлығын қысқаша дәлийиллеп өтиу қәжет деп есаплаймыз.

Жийренше тарийхта болған. Бул тууралы қазақ халқының ұллы илимпазы Шоқан Уәлийханов өзиниң «Қырғыздың (қазақтың) ата-теги» — деген мақаласында былай деген еди:

«Жәнибек дана мәмлекет ғайраткери болғанлықтан оны Әз Жәнибек атандырды, ал оның үәзийри, ақыл-

³ Қаллы Айымбетов. Халық даналығы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис — 1968 ж., 35 — 36 бетлер.

⁴ С. Ахметов, Б. Исмайлөв. Қарақалпақ әдебияты. Орта мектептин 9-класы ушын сабақтық, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис — 1966 — Самарканд, 37-бет.

ғөйи, дилмәри Жийренше шешен еди».⁵ Жийреншениң тарийхий болған адам екенлигин шығыс әдебиятын күтә жақсы билген, өзи де Жийренше тууралы азлы-көпли материал жыйнаған атақты илимпаз Әбуүбәкир Ахметжан улы Диваева та (1856 — 1932) тастыйықлайды.

«...Жийреншениң аты бир қанша қырғыз (қазақ — П. А.) әнгимелеринде гезлеседи. Ол ақыллылығы менен және тапқырлығы менен көзге түседі, ақырында Жәнибек ханға үәзир болып, шешенлиги менен атағы шығады»⁶ — дейди ол.

Жийреншениң тарийхий адам екенлигин қазақ совет әдебиятының классиги, белгилі илимпаз Мухтар Әуезовтың мынандай сөзлеринен де аңғаруыға болады: «Қазақ аңызларының ертеклерден өзгешелиги соннан ибарат, булардың тийкарын (сюжетин) халық тарийхында болып өткен уақыя ямаса сол дәуірде жасаған тарийхий адамның өмир баяны құрайды»⁷.

Бул жерде илимпаз қазақ аңыз — әнгимеси тууралы айтқан менен оның бул сөзлери қарақалпақ аңыз — әнгимелерине де тиккелей тийисли. Себеби, бул еки халықтың әсиресе Жийренше, Соппаслы Сыпыры жырау, Асан қайғы, Хожанасратдийн, Алдар көсе хәм тағы басқа солар сыяқты адамлар жөниндеги аңыз — әнгимелери тийкарынан бирдей. Мухтар Әуезовтың жоқарыда келтирилген сөзлеринен әсиресе бизди қызықтыратуғыны оның аңыз — әнгимелердин сюжети етип тарийхта болған уақыялардың ямаса тарийхта шын бар адамның өмир баянының алынатуғынлығын айтқаны. Шынында да халық аңыз — әнгимелеринде сөз етилетуғын Соппаслы Сыпыра жырау (XIV әсир), Хожанасреддийн (шын аты Хожа Мухаммед Насырәлдийн, XIV әсир)⁸, Алдар көсе, Маман бий (XVIII әсир),

⁵ Ч. Валиханов. т. I, 1961, стр. 213. Бул мағлыұмат Ә. Жийреншениң «Қазақ китаптары тарийхынан» (Алматы, 1971) атлы китабының 87-бетинен алынды.

⁶ Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области, т. 2, вып. 2 1892, стр. 9.

⁷ Мухтар Әуезов. Мысли разных лет. Казахское государственное издательство художественной литературы. Алма-Ата 1961 г. стр. 99.

⁸ Ә. Жийреншин. Қазақ китаптары тарийхынан. Алматы, 1971, 41 — бет.

Турым бий (XIX эсир), Айдос бий (XIX), Қосназар солақай (XIX) лардың барлығы да тарихта қақыйқат болған адамлар. Халық аңыз — әңгимелери хәтеки пүткил дүнья жүзине аты мәлим В. И. Ленин тууралы да пайда болған. Мәседен, В. И. Ленин тууралы «Ленин батыр қақыйнда қақыйқатлық», «Ақыллы Ленин батыр», «Ленин — өлмейтуғын адам», «Қараматлы шақмақ тас», «Лениннің балалары көп болған»⁹ — деген халық аңыз — әңгимелери дөреген. Мине, бул келтирген мысалларымыз аңыз — әңгимелердің тарихта болған белгили адамлар тууралы ямаса болып өткен уақыялар этирапында пайда болатуғынлығын көрсетеди. Олай болатуғын болса, Жийренше тууралы: оның тапқырлығы, шешенлиги, өткир сөзлиги, ханға үзир болғанлығы жөнинде халық аўзында аңыз — әңгимелердің көп екенлиги хәммеге мәлим. Егерде биз Мухтар Әүезовтың пикирине сүйенсек, Жийренше тууралы халық аўзындағы аңыз — әңгимелердің тарихта жоқ Жийренше тууралы дөремей, керисинше тарихта шын болған Жийренше тууралы дөрегенлигин, былайынша айтқанда бул аңыз — әңгимелердің Жийренше жасаған дәуирде-ақ пайда болып, оның дәл өмиринен алынып, соннан атадан-балаға, әуладтан-әуладқа өтип, бизиң заманымызға жеткенлигине гүман жоқ сыяқлы.

Жийреншенің тарихый хәм оның ақыллы, сөз устасы, шешен, шайырлық талантқа ие адам екенлигин қарақалпақ классик шайыры Өтеш Алшынбай улы да айтады. Ол өзиниң «Болар» қосығында «Жийен еси Жийреншеден өткерген»¹⁰, ал «Өтти дүньядан» қосығында «Тилге келсе Жийреншеден өтирди»¹¹ — деп XVIII эсирдеги қарақалпақ классик шайыры Жийен жыраұды Жийренше менен салыстырады Буннан, бириншиден, Жийреншенің өз заманының билгир, шешен, халыққа танылған сөз устасы болғанлығын көрсек, екіншиден, оның тарихый адам екенлигин көремиз. Өйткени, атақлы шайыр Жийен жыраұды та-

⁹. Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары. Қарақалпақ Мәмлекетлик Баспасы. Нөкис — 1962 — Самарканд, 137—147бетлер.

¹⁰. Өтеш Алшынбай улы. Таңламалы шығармалары. Қарақалпақ мәмлекет баспасы, Нөкис — 1962 ж. 75-бет.

¹¹. Сонда, 131 — бет.

рихый болмаған, қыялы шешен менен Өтештиң салыстырыуы мүмкин емес. Буган қосымша, Жийреншенің тарихый адам болғанлығы жөнинде соңғы уақытлары бираз исенимли мағлыұматлар халық аўзынан жазып алынды. Мысалға Қазақ дәрья поселкасында турушы Рустемов Қайыпназар деген ғаррынын (1900-жылы тууылған, рууы мүйтен) мына сөзлерин келтирсек болады: «Жийренше шешен тарихый болған адам. Ол ханның үзери болған. Өзи ақыллы, тапқыр, сууырып-салмай, шешен, шайыр адам болып халыққа танылған. Жийреншенің тақмақ сөзлерин, айырым толғауларын әкем көп айтатуғын еди. Ол 20-ланшы жыллары 80 жасқа шығып өлди. Ол өзиниң тири гезинде «Жийренше деген сууырып-салмай шешен, шайыр адам болған, өзиниң ушқыр тақмақ сөзлери менен ол ханды сөйлетпей таслайды екен. Әкем пақыр Жийреншенің Жәнибек хан тусында жасаған адам екенлигин айтып, оның қосыққа уқсас тақмақ сөзлерин, қысқа толғауларын айтып беретуғын еди. Мен бул қосықларды сол әкемнен үйрендим, ал әкем болса, ол да Жийренше сөзлерин, оның тийкарында болған адам екенлигин өз әкесинен еситипти» — деп әкем Рустемниң айтып отырғанын талай мәртебе еситтим»¹² — дейди сөз жазғызған (информатор) Қайыпназар аға.

Мине, Қайыпназар ағаның айтыуынан Жийреншенің тарихый болғанлығы тууралы мағлыұмат оның (информатордың) үш атасынан бери қарай атадан-балаға өтип киягырғанлығы көринип тур. Бул да Жийреншенің қыялы әдебий тип емес, тарихый адам екенлигин тастыйықлайды.

Жийреншенің тарихый адам болғанлығын қарақалпақ илимпазларының да биразы тастыйықлайды. Мәселен, профессор Қабыл Мақсетов былай дейди:

«Тарихый әпсаналарға Жийренше шешен хәм Асан қайғы сөзлерин, Маман бий, Турымбий, Төре бий. Ережеп тентек, Әжинияз, Бердақ, Ерназар Алақоз т. б. адамларға хәм тарихый уақыяларға байла-

¹². Автордың 1973-жылы халық аўзынан жазып алған қолжазбасы, 32-бет. ӨзР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлиминиң илимий кітапханасы фонды. инв. 88733.

ныслы эпсаналарды киргизиуге болар еди»¹³ — деп ол Асан қайғы, Маман бий, Турым бий, Төре бий, Ережеп тентек, Әжинияз, Бердақ, Ерназар Алакөз сыяқлы Жийреншениң де шын мәнісінде тарийхта болған адам екенлигин көрсетпекте. Солай етип, биз жоқарыда келтирилген мағлыұматларға сүйене отырып, Жийреншени «Шын мәнісінде болған адам емес, ол халық аңыз әңгимелериниң, ертеклериниң қыялый әдебий типі» — деген сыяқлы пикирге пүткиллей қарсымыз хәм ондай пикирди надурис деп есаплаймыз.

ЖИЙРЕНШЕНИҢ ӘДЕБИЙ МИЙРАСЛАРЫ ЖАЗБА ӘДЕБИЯТҚА КИРЕМЕ ЯМАСА АҰЫЗ ЕКИ ХАЛЫҚ ДӨРЕТПЕЛЕРИНЕ КИРЕМЕ?

Енди Жийреншениң әдебий мийраслары жазба әдебиятқа киреме ямаса аұзыеки халық дөретпелерине (фольклорға) киреме—мине, соған кедейик. Өйткени, бириншиден, бул сораұ оқыұшыларды ең бир ойландырып жүрген сораұлардың бири болса, екиншиден, әдебиятшы илимпазларымыз арасында, бул мәселе де елеге дейин шешиле қоймаған мәселелердин бири болып тур. Мәселен, айырым илимпазлар Жийреншениң әдебий дөретпелерин жазба әдебиятқа киргизсе, айырым илимпазлар оның тарийхий адам болғанлығын бийкарламаса да өз дөретпесиниң бар екенлигине көз жумып қарап, оның дөретпеси тек ол туұралы халық дөреткен аңыз — әңгимелерден ғана ибарат деген пикирде болып, улыұма Жийренше шығармаларын аұзыеки халық дөретпелерине (фольклорға) киргизбек те.

Мине, усы жағдай Жийреншениң өз шығармалары бар ма, бар болса оларда аұзыеки халық дөретпелериниң бе ямаса жазба әдебияттың ба, яғный қайсы тарауға көбирек тән белгилериниң басым екенлигин анықлауды бизден талап етеди. Қазақстанлы айырым илимпазлар Жийренше туұралы дөреген аңыз — әңгимелерди аұыз еки халық дөретпелерине (фольклорға)

¹³. К. М. Мақсетов. Қарақалпақ фольклорының эстетика, «Қарақалпақстан» — 1971, 55-бет.

киргизеди.¹⁴ Бунысы дурыс. Оның себеби аңыз — әңгимелер Жийреншениң өз шығармалары емес, ал Жийренше туұралы халық дөреткен материаллар. Бирақ, айырым жолдаслардың, мәселен, Балтабай Адамбаевтың Жийреншениң өз сөзлериниң хәм оның толғауларының текстлери менен таныс бола тура Жийренше шығармаларын аұзыеки халық дөретпелерине (фольклорға) киргизиұи — надурис. Мәселен, Қазақ р. Илимлер Академиясының орталық илимий китапханасының қолжазба фондындағы 1058, 1060, 139 папкалардан Жийреншениң бирнеше толғаұ шығармалары «Шешендик сөздер»¹⁵ — деген топламда басылған. Жийреншениң бул шығармаларын авторы белгили шығармалар тийкарында жазба әдебиятқа киргизиұ керек еди, бирақ, усы топламды дүзген Б. Адамбаев оларды аұыз еки халық дөретпелерине (фольклорға) киргизген.

«Әдетте аұыз әдебиятында тарийхий ғайраткер белгили бир уақыяға қахарман етип алынады ямаса хәр қыйлы уақыялар белгили бир ғайраткердин дөгеригине топланады. Мысалы, Аладркөсе, Хожанасыр, Жийренше, Қарашаш — сондай жыйынтық образлар»¹⁶ — дейди ол. Б. Адамбаевтың Жийренше шығармаларын аұыз еки халық дөретпелерине (фольклорға) киргизиұинде еки түрли себеп бар екенлиги аңғарылады. Бириншиден, Б. Адамбаев шешенлер сөзлериниң өзиниң дәслепки қәлпинде бизиң дәуиримизге жеткенине гүманланып қарайды. Екиншиден, ол фольклорист болғанлықтан барлық шешенлердиң дөретпелерин фольклорға киргизиұди мақсет етеди. Б. Адамбаевтың белгили шешенлердин дөретпелерин изертлеу усылындағы бул еки гүрли көз қарасы да шынлыққа сәйкес келиңкиремейди.

Себеби, бириншиден, шешенлердиң ишинде саұатылы, суұырып салмай шайыр болғанлары да бар. Ондай шешен-шайырлар шешенлик сөзлер менен қатар тақмақ, толғаұлар да дөреткен. Усындай шешен — шайырлардың бизиң дәуиримизге халық аұзынан жеткен шешенлик сөзлериниң, шығармаларының бәрине бир-

¹⁴. Қазақ ССР тарийхы, том I, Алматы — 1957, 218 — бет. М. Ғабдуллин. Қазақ әдебиети, орта мектептиң 8-класына арналған оқулық, Алматы, 1961, 33 — 35-бетлер.

¹⁵. Шешенлик сөздер. «Жазушы» баспасы, Алматы, 1967.

¹⁶. Шешендик сөздер. «Жазушы» баспасы, Алматы, 1967. 9-бет.

дей «дәслепки қәлпи емес, халық қосымта қосқан түрі шығар» — деп гүманлана қарау, әлбетте, бизиңше, надурьс пикир. Өйткени, егерде халық аўзынан бизге жеткен шешенлик сөзлердиң, шығармалардың бәрине бирдей «дәслепки қәлпи емес шығар» — деп гүманлана қарайтуғын болсақ, онда биз гүманланбайтуғын шешенниң яки шайырдың дәрәтпелери болыуы мүмкин емес. Себеби, Октябрь революциясына дейинги ҳешбир шешенниң яки шайырдың шығармасы бизиң дәуиримизге өз қолжазбасында жеткен емес.

Қарақалпақ халқының уллы шайыры Бердақтың өз қолжазбасының жоқлығын дәлийл етип, оның шығармаларының түп нұсқалылығына гүман тууғызған айырым жолдасларға (Игнатъев, Савицкий) профессор И. Т. Сағыйтов былай деп күтә дурьс көрсетти:

«Бердақтың шығармаларын шын кеўилден сүйип, итият сақлап келген хәм бизиң заманымызға жеткерген жанлы гүға — халық бар. Авторды қолжазбасының болмауы өткен заманның әдебиат мийрасларының шынлығына хәм бахалылығына гүман келтириу ушын дәлийл бола алмайды»¹⁷.

И. Т. Сағыйтов айтқандай-ақ, жақсы шығармаға халық қосымта қоса бермейди, өз нұсқасында сақлайды. Олай болатуғын болса белгили шешен шайырларды бизиң дәуиримизге жеткен шешенлик сөзлериниң, шығармаларының бәрине «ауыз еки халық дәрәтпелери» деп қарау тийкарсыз.

Ауызекки халық дәрәтпелери (фольклор) менен жазба әдебиаттың тийкарғы айырмашылығын рустың уллы сыншысы Белинский былай деп белгилеген:

«Ауызекки шығармаларда аты белгили автор болмайды, себеби ауызекки шығармалардың авторы бирдейине халық...

Ал әдебиат — ол басқаша. Оның дәрәтиушиси енди халық емес, ал өзлериниң ой-ақылы менен халық рухының хәрқыйлы тәрәплерин билдириуши жекке адамлар болады. Әдебиатта жекке адам өзиниң хуқықына толық ийе болады, сонлықтан әдебий дәуирлер бирдейине жекке адамларды аты менен белгиленеди»¹⁸.

¹⁷ И. Сагитов. Бердақтың творчествосы. ҚҚМБ, Нөкис, 1958, 19-бет.

¹⁸ Белинский собр. соч. в трех томах. М., ГИХЛ, 1948, 2-том, стр. 189.

Белинскийдиң бул көрсетиуинше ауызекки халық дәрәтпелерине (фольклорға) киретуғын шығармалардың жеке авторы белгисиз болады да, ал жазба әдебиатқа киретуғын шығармалардың жеке авторы белгили болады екен.

Ауызекки халық дәрәтпелери менен жазба әдебиатты айыратуғын екннши бир өзгешелик — ауызекки халық дәрәтпелерине киретуғын шығармалардың бирнеше вариантының болатуғынлығы болса, жазба әдебиатқа киретуғын шығармалардың басқа вариантының болмайтуғынлығы. Шынында ауызекки халық дәрәтпелерине киретуғын шығармалардың барлығы дерлик көп вариантлы болады. Буған қарақалпақша «Алпамыс» дәстанының 8 — вариантының, «Қоблан» дәстанының 7 вариантының болыуының өзи-ақ дәлийл.

Ауызекки халық дәрәтпелери менен жазба әдебиат арасындағы тағы бир айырмашылықты профессор И. Т. Сағыйтов былай деп белгилейди:

«Фольклорлық шығармаларда қыяллы фантастикалық образлар, сүүретлеу объектлерин хәдден зыят улғайтып көрсетиу (гиперболизм) усылы, белгили бир гәп қурылысын яки қосық қатарларын турақлы қайталаулар ушырасып отырады. Ал жазба әдебиат шығармаларындағы сүүретлеу усыллары булардан өзгеше, көбинесе дәл түрде болып келеди»¹⁹.

Солай етип, егерде биз басқа варианты жоқ, авторы белгили, дәл сүүретлеу усылларына ийе шығармалар жазба әдебиат қатарына киреди деген қағыйдаға сүйенетуғын болсақ, Жийренше дәрәтпелериниң жазба әдебиатқа киретуғынлығы сөзсиз. Сондай-ақ, егерде Белинскийдиң жазба әдебиатта «әдебий дәуирлер бирдейине жекке адамларды аты менен белгиленеди» — дегенине сүйенсек, онда XV — әсирдеги Ноғайлы аўқамы әдебий дәуириниң Асан қайғы, Жийренше атлары менен белгили екенлигин ядымызда тутыуымыз керек.

Биз жоқарыда Жийреншениң күтә талантлы, сууырып-салма, тапқыр, шешен адам екннлигин көрсеттик. Әлбетте, бундай адамның өз артында өлмес әдебий мийрас қалдыратуғыны сөзсиз. Әдебий шығарма хәр-

¹⁹ И. Т. Сагитов. Қарақалпақ жазба әдебиатын қайсы дәуирден баслау керек? Журнал «Әмиудәрья», 1968-ж, №11, 117-бет.

Ұақытта дәслеп көпшілік пенен емес жеке адам тәрепинен дөретиледи.

Олай болатуғын болса, Жийреншениң де бираз әдебий шығармалар дөреткенлигине гүман жоқ (Буған Жийренше шығармаларының бирқаншасының бизге жеткенлигиниң өзи-ақ гүә). Ал, егерде Жийренше өз дәуиринде бираз әдебий шығармалар дөреткен болса, сол әдебий дөретпелериниң барлығы да халық аўзында талай мәртебе өзгертилип, Жийреншениң аты умытылып, халық дөретпелерине айланып кетти ме ямаса оның дөретпелеринен автордың өзи дөреткен қәлпинде бизге жеткенлери де бар ма? Минне, усы мәселени анықлаўға келейик. Өйткени, бул бириншиден, бизиң усы жұмысымыздың өзекли мәселелеринен болып есапланылса, ал екншиден, бул мәселе де айырым илимпазларымыз арасындағы тартыслы мәселелердиң бирине айланбақ та, Мәселен, айырым илимпазларымыздың Жийренше дөретпелерин фольклорға киргизиўи — «Жийреншениң өз сөзлери бизиң дәуиримизге жетпеген, ал оның атынан айтылып жүрген сөзлер халық сөзлери» — деп есаплаўынан екенлиги түсиникли. Жийренше өз заманында көп шешенлик сөзлерди, шығармаларды дөреткен адам. Оның бираз шешенлик сөзлериниң, шығармаларының өз авторының аты менен аталынбай халық дөретпелерине айланып кеткен болыўы да мүмкин. Бирақ, Жийреншениң барлық сөзлериниң, барлық шығармаларының бирдей халық дөретпелерине айланып кетиўи, өзиниң бурынғы қәлпин негизинен сақлап қалмаўы мүмкин емес.

Олай болатуғын болса, бизге жеткен Жийренше шешенниң шешенлик сөзлериниң бәрине бирдей гүманланып қараўымызға ҳақымыз жоқ. Мәселен, ханның Жийреншени жел менен ушып баратырған қанбақтың қайда баратуғынын билеп қайт деп жумсағанында Жийренше қанбақ атынан былай деп жуўап береді:

Мениң ушарымды жел билсин,
Қонарымды сай билсин,
Сени жиберген ханың ақылсыз,
Мени услаған сен де ақылсыз» —
Деди де қанғып кетти»²⁰ —

дейди Жийренше.

²⁰ Әдебият хрестоматиясы. IX-класс ушын. «Қарақалпақстан» баспасы, 1966, 54-б.

Усы сөзлерди қалай Жийреншениң өз сөзлери емес дерсен? Өз заманында халыққа таңқыр, суўырып салмай, атақлы шешен болып танылған Жийреншениң ханға қанбақ атынан усылай жуўап қайтарыўы мүмкин емес пе? Ямаса Жийренше айтқан усы сөзлердиң бизиң дәуиримизге өзгериссиз жетиўи мүмкин емес пе? Бизиңше, мол мүмкин. Олай болса, бир мысал келтирейик:

XV — әсирдеги жыраў, шайырлардың шығармаларының аўыздан-аўызға өтип жүрсе де бизиң заманымызға түп нұсқасынан өзгериссиз жеткенлигин дәлийиллей келип, илимпаз Мухтар Мағауин Шалкийиз (1456 — 1560) шығармалары жөнинде былай дейди:

«Шалкийиз және басқа жыраўлар шығармаларының өзиниң дәслепки қәлпин сақлаўының тағы бир сыры — олардың сөзлериниң көркемлиги және көбинесе нақыл, офоризм түринде келетуғынлығы. Бундай берик жасалған қосық жолларын буза қойыў қыйын, хәттеки мүмкин емес.

Қайталап айтсақ, Шалкийиздиң, жалғыз Шалкийиз гана емес, қазақтың ескиде жасаған жыраўларының көбиниң шығармаларының сақланыўының бир сыры — олардың әдетте нақыл, офоризм, мақал түринде келетуғынлығы»²¹. Мағауинниң бул пикири, бизиңше, күтә дурыс. Шынында да Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Қазтуўған, Шалкийиз, Жийренше шығармаларының офоризм, нақыл, мақалға толы екенлиги, сондықтан да олардың шығармаларының бизиң заманымызға өзгериссиз жетип отырғандығы даўсыз. Мәселен, Жийреншениң жоқарыда келтирилген шешенлик сөзлериниң «Мениң ушарымды жел билсин, Қонарымды сай билсин» — деген қатарлары әлле қашан-ақ халық нақылына айланып кеткен. Октябрь революциясынан бурын хәм кейин де, әсиресе ашлық, қымбатшылық жыллары үйсиз, жайсыз, мөкансыз (бас панасыз), қол ушынан талап ислеп күн көрип жүрген адамлар «Енди қайда барасаң? — деп сорағанға «Мениң ушарымды жел билсин, Қонарымды сай билсин» — деп жуўап беретуғын болған, яғный усы сөзлер

²¹ Мухтар Мағауин. Қобыз сарыны. «Жазушы» баспасы, Алматы — 1968, 146 — бет.

арқалы несийбе қайда қуғаласа, өзіннің сол бетке кететуғынлығын билдиретуғын болған. Мине, Жийреншениң шешенлік сөзлеринің бизге өзгериссиз дәслепки қалпинде жетиуіннің бири сыры усында.

Жоқарыда қаңбақ атынан ханға айтқан Жийренше сөзлерин қайсы жерден, хәттеки қайсы республикадан (Қазақстаннан болса да, Қарақалпақстаннан болса да) жазып алсақ та бир-еки хәрип айырмашылығы болмаса тийкарынан бәри өзгериссиз бир сөзлер болып келеди, яғный бир текстің хеш жерде басқа нұсқалары гезлеспейди. Мәселен, Жийреншениң усы сөзлери халық аузынан (Қазақстаннан хәм Қарақалпақстаннан) жазып алынып Жийренше авторлығында «Қазақ әдебиети» (М. Ғабдуллин. Қазақ әдебиети. 1961, 34-бет), «Әдебиат хрестоматиясы» (IX класс ушын, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис — 1966, 54-бет), «Қарақалпақ әдебиаты» (Орта мектептің 9-класы ушын сабақлық, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис — 1966 — Самарканд, 37-бет) деген оқыу қуралларында жарық көрген. Усы аталған оқыу қуралларының алдыңғы бириншиси Қазақстанда, ал соңғы екенуін Қарақалпақстанда басылған. Сондай-ақ Тахтакөбир, Мойнақ районларынан 1973-жылы Жийреншениң усы сөзлерин биз де бир неше информаторлардан жазып алған едик. Бирақ, соған қарамастан ханға қаңбақ атынан айтылған Жийренше сөзлери усы үш китаптың үшеуінде де хәм биз жазып алған информациялық материалларда да бирдей текстте дерлик. Бул, халық аузында Жийренше сөзлеринің (бәри емес болыуы мүмкин) қайжерде болмасын хеш өзгериссиз, қосымтасыз, дәслепки қалпинде айтылып жүргенлигинен дәрек берди.

Қазақстанлы илимпаз Баянғали Әлимжанов шын мәнидеги гейпара шешенлік сөзлердің авторын анықлауға болатуғынлығы жөнинде мәселе қозғайды:

«Шын мәнидеги шешенлік сөзлерди туұдырыушы халық шешендеринің авторлық хуқықын айқындау ше? Бул арада гезлесетуғын қыйынлық-шешенлік сөзлердің көп нұсқалылығы. Бирақ, сол нұсқаларды салыстыра терең изертлеу нәтийжесинде белгили бир сөзге кимнің авторлық хуқықының күшли екенин анық-

лауға болатуғын сыяқлы»²⁶ — дейди ол. Қаңбақ атынан ханға Жийренше айтты деген сөзлер, жоқарыда көрсеткенимиздей-ақ, басқа нұсқаға ийе емес хәм олар Жийреншеден басқа адам атынан хеш уақытта, хеш жерде айтылған емес, хәзирде айтылмайды.

Мине, бул тағы да қайтарып айтамыз, Жийреншениң өз сөзлеринің бизің дәуиримизге дәслепки қалпинде келип жеткенлигин көрсетеди. Жийреншениң дәслепки қалпинде бизге жеткен басқа да шешенлік сөзлерин мысал етип келтире беріуіге болады. Бирақ, соны есте тутыуымыз керек: Жийреншениң өз сөзлери, яғный дөретпелери бар хәм Жийренше туұралы дөреген аңыз — әңгимелер бар. Мине, буларды бир-биринен айыра билиуимиз қажет. Өйткени Жийренше туұралы айтылып жүрген аңыз — әңгимелер (сондай-ақ, шешеннің сөзлерине берлиген түсиник сөзлер) — халық дөретпелери, оларды баста кимнің шығарғандығы биймәлим. Соның ушын да олар ауыз еки халық дөретпелерине (фольклорға) киреди. Ал Жийреншениң өз шешенлік сөзлери, тақмақ, қосық — толғаулары болса — булар авторы белгили хәм бизің дәуиримизге өзгериске ушырамай жеткен шығармалар ретинде жазба әдебиятқа киреди.

Жийренше көплеген тақмақ, терме — толғауларды дөреткен адам. Бул туұралы хәзир бизің қолымызда бирқанша исеңимли материаллар да бар. Мәселен, информатор Қойбағаров Садық былай дейди:

«Жийренше шайыр адам болған. Ол көбинесе, тақмақ қосықларды, қысқа толғауларды ойын-зауық кешелерде, кенес — жыйынларда ямаса биреулердің берген сорауларына байланысly шыаратуғын болған. Мәселен, бир куни бир үезир Жийреншеден хан, бай, бий балаларына минезлеме беріуди сораныпты. Сонда Жийренше былай деп жууап қайтарған екен:

«Хан баласы қандайды?!
Қатардағы нардайды.
Бай баласы қандайды?!
Байлаудағы тайдайды.
Бий баласы қандайды?!»

²⁶ Б а я н ғ а л и Ә л и м ж а н о в. Шешендик сөздер, шешилмеген сырлар. «Қазақ әдебиети» газетасы. 26-октябрь, 1973-жыл, №44 (1186), 3-бет.

Бийик — бийик таудады,
Дурыс тууған бий туқым,
Елдің ғамын ойлайды,
Ердің мунын мунлайды»²³

Биз бул жерде Қойбағаров Садықтың жазғызған бирнеше толғау, тақмақ қосықларының биреуін ғана мысалға алдық.

Информатордың айтыуы бойынша бул тақмақ қосық толық емес. Бирақ, қосықтың толық емес болуына қарамастан усынның өзнен-ақ поэзияға тән өзгешеликтерди көриуге болады.

«Поэзия адамның еркин сөзи менен берилгенликтен, онда үн де, сүүрет те және айқын айтылған түсиник те болады» — деген еди В. Г. Белинский.

Белинский айтқандай-ақ усы үзиндиде адамның еркин сөзи де, үн де, сүүрет те, образ да, «айқын айтылған түсиник те» бар. Олай болатуғын болса бул тақмақ қосықты қалай поэзияға жатқармасаң? Бунның авторын қалай шайыр демесен? Волмаса Жийреншениң баспада жәрияланып жүрилген мына қосығын мысалға алайық: «Бир хан бийлерине: «Бул дүньяда не өлмейди?» — деп сорау қойыпты. Сонда алпыс бий жабырласып «Ағын суу өлмейди, асқар тау өлмейди», «аспанда ай менен күн өлмейди», «әлемде қара жер өлмейди» — деп жууап береді. Оған жыйында отырған Жийренше қарсы шығады:

Ағын суудың өлгени —
Аязда муз боп қатқаны.
Асқар таудың өлгени —
Басын булттың басқаны.
Ай менен күннің өлгени —
Еңкейип барып батқаны.
Қара жердің өлгени —
Қар астында жатқаны.
Ажал деген атқан оқ,
Одан хешким қутылмайды,

²³ Автордың 1973-жылы халық аузынан жазып алған қолжазбасы. 80-07 бетлер. Қойбағаров Садықтың информациясы. Қолжазба ӨзР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімінің илимий кітапхана фондында сақланады. инв. №88733.

Бир алланың қақпаны,
Дүньяда не өлмейди,
Жақсының аты өлмейди,
Алымның хаты өлмейди»²⁴

Бул шығарма Қазақ Р. Илимлер Академиясының илимий кітапханасындағы №1060 фондтың 99-бетинен алынып, 1960-жылы «Қазақ әдебиетінің тарихы» — деген кітаптың (Алматы, 1960, 156-бет) «Шешендік сөздер» деген бөлімінде хәм 1967-жылы «Шешендік сөздер» — деген топламда («Жазушы» баспасы, Алматы — 1967-жыл, 28-бет) Жийренше авторлығында басылған. «Қазақ әдебиетінің тарихы» — деген кітаптағы «Шешендік сөздер» бөлімінің авторы да (Жийренше шығармасы бул кітапта тек мысал ретінде келтирилген, оған анализ исленбеген), «Шешендік сөздер» топламын дүзиуши де Балтабай Адамбаев. Б. Адамбаев «Қазақ әдебиетінің тарихы» кітабының «Шешендік сөздер» бөлімінде бул шығарманы шешенлік толғау сөзлер қатарына қосса, «Шешендік сөздер» топламында — Шешенлік арнау сөзлер қатарына киргизеди хәм шешенлік арнау сөзлерге анықлама береді. «Белгили бир адамға арнап айтылған сәлем, сын, хәзил және пәтия (тилек) сөзлерди шешенлік арнау деймиз»²⁵ дейди ол.

Бирақ, Б. Адамбаевтың бул анықламасы шешенлік арнауға хәтеки улыуа шешенлік сөзлерге тән өзгешеликтерди анық көрсетип бере алмаған.

Бул жөнинде илимпаз Баянғали Әлимжановтың мынандай бир дурыс, жақсы пикирин келтирсек болады: «Қазақ әдебиатының тарихында» (1960-ж шыққан) Балтабай Адамбаев: «Шешенлік арнау, шешенлік толғау және шешенлік дау деп топластырып, бунның шәртлилигин де ескерткен еди. Ол топластыруу сол уақытта дурыс та болды, өткени, ол гезде жыраулар поэзиясы бизге толық белгили емес еди. Ал, енди хәзирги көз-қарастан қарасақ, бул топластыруу өзгертиуді талап етеди.

Шешенлік арнаудың «Қазақ әдебиетінің тарихындағы» анықламасы мынадай: «Белгили бир адамға

²⁴ Қазақ әдебиетінің тарихы, Қазақ СР Ғылым Академиясының баспасы, Алматы — 1960, 156-бет.

²⁵ Сонда, 146-бет.

арналып айтылған сәлем, сын, хәзил және пәтия (тилек) сөзлерди шешенлик арнау деймиз». Ал усы шешенлик арнаудың шешенлик толғау делинип жүрген жырлардан да, шешенлик сөзлерден де, шайыр-жырау жырларынан да айырмасы жоқ. Анықламаны солардың бәрине де қолланыуға болады»²⁶ — дейди ол. Шынында Б. Адамбаевтың шешенлик арнау сөзлер қатарына киргизип жүрген шығармаларының басым көпшилиги, солардың ишинде Жийренше шығармалары да («Шешендик сөздер» топламында Жийреншенің бир неше шығармасы бар), көлеми жағынан болмаса, мазмуны, көркемлігі, көтерген мәселелери, қосық құрылысы жақтарынан шайыр, жыраулардың толғауларынан айырмасы жоқ.

Олай болатуғын болса, Жийреншенің гәп етилип отырған шығармасын шешенлик толғауға да, шешенлик арнауға да киргизбей толғау деп атасақ дурыс болады. (Сонда Жийреншенің шешенлик сөзлерин өз алдына, толғауларын өз алдына анализлеуге болады). Өйткени бул шығарма толғаудың талабына толық жууап береді. Соны да айтыу керек, бул шығарманы тек толғау деп атап қоймастан, оны өз дәуиринің таза поэзиясының үлгиси деп атасақ та ҳеш алжаспаймыз.

Мәселен, Б. Әлимжанов «Қаздауыс Қазыбектин қалмақ ханына айтқан бақалы сөзи таза поэзияның үлгиси ғой»²⁷ — деп күтә дурыс айтқан. Биз Әлимжановтың пикирине хәм оның Қаздауыс Қазыбектин сөз болып отырған шығармасына берген әдил бақасына толық қосыламыз. Олай болатуғын болса, Қазыбектин қалмақ ханына айтқан сөзи менен танысып көрейік:

«Сен темир де мен көмир,
Ерткели келгенмен,

Еки елдің баласын,
Телткели келгенмен,
Егесетин ел шықса,
Ийлткели келгенмен,
Тутқыр сары желіммен,
Жабысқалы келгенмен,
Жаңа үйиреткен жас тулпар,
Жарысқалы келгенмен,
Танымайтын жатларға,
Танысқалы келгенмен,
Қазақ қалмақ баласы —
Табысқалы келгенмен,
Табысуға келмесен,
Турысатын жеринди айт,
Сен қабылан, мен арыслан —
Алысқалы келгенмен»²⁸.

— дейди Қаздауыс Қазыбек.

Көрип отырғанымыздай-ақ, Қазыбектин бул шығармасының, шынында да, таза поэзияның үлгиси екенлігине дау жоқ сыяқлы. Ал енди Жийреншенің «Дүньяда не өлмейди?» — деген сорауға жууап ретинде дөреткен шығармасын Қазыбектин усы шығармасы менен салыстырып қарасақ, Қазыбек шығармасынан еки жүз жыл бурын дәреуине қарамастан Жийренше шығармасы өзинің идеялық мазмуны бойынша да, көтерген тың мәселеси бойынша да, қосық құрылысының ықшамлығы жағынан да, хәттеки көлеми жағынан да Қазыбектин жоқарыда көрсетилген шығармасынан кем соқпайды. Егерде Қазыбек еки елди урыс, жәнжелсиз питимге келтирүү ушын сол питимди жаудан жалычып сорамай, өз халқының ар-намысын, абыройын жоқары ушлап, елиниң, халқының күшин қалмаққа ескерте сөйлеп, «Сен қабылан болсаң, мен арысланман» питимге келсең — еркиң менен, келмесең келтиремиз күш пенен — деп айбат көрсетип — елиниң, халқының ар-намысын өзинің өмиринен жоқары қойып, ел-халық ушын керек болса шыбын жанын да аямайтуғынлығын шеберлик пенен ұғындырып, таза поэзияның үлгисин жасаған болса, Жийренше де жоқарыда аталған шығармасында терең фалсафалық пикир жүритип, белгилі бир мәселени дәлме-дәл ашып, «Дүньяда не өл-

²⁶ Баянғали Әлимжанов. Шешендик сөздер, шешілмеген сырлар. «Қазақ әдебиети» газетасы, 26 октябрь 1973 жыл, №44 (1186) 3-бет.

²⁷ Баянғали Әлимжанов. Шешендик сөздер, шешілмеген сырлар. «Қазақ әдебиети» газетасы, 26-октябрь 1973-ж, 44 (1186) 3-бет.

²⁸ Қазақ әдебиетинің тарихы. Алматы, 1960-ж, 168 — 169-беттер хәм «Шешендик сөздер» топламы. «Жазушы» баспасы, Алматы — 1967-жыл, 14 хәм 106-беттер.

мейди?» — деген сораудың дурыс жуабын тауып, пикирлерин тыянақлы етиу үшін ҳәрбир пикирин исе-нимли мысал менен бәнтлеп, сол гездеги поэзияға екінши бир қырынан таза үлги қосты.

Усы жерде ескерте кетерлик бир нәрсе, бул шығарманың жоқарыда аталған кітаптарда Жийренше авторлығында басылуына қарамастан айырым жол-даслардың оның Жийреншеге тийислигине гүманланыуы да мүмкін. Бірақ, ондай гүманлы көз қарасты надурьсқа шығара алатуғын бизде бир қанша дәлилдердин (фактлердин) бар екенлигин айтып өткенимиз дурыс болар. Мәселен, биз сөз қылып отырған шығармасында Жийреншениң

«Жақсының аты өлмейди,
Алымның хаты өлмейди» —

деуи өз заманындағы терең фалсафалық пикир. Ал Жийреншениң усы пикири Жийренше тууралы халық аўзында айтылып жүрген аңыз — әнгимелерде де гезлеседи. Мәселен, 1893-жылы «Дала уалаятының газети» ниң №2 санында мыңандай бир аңыз — әнгиме басылған:

«... Сол замандағы ханлардан бири Жийреншени сөйлетип көремен деп шақыртты дейди. Сонда Жийренше шешен ханға кирген жерден: «Бу жасыңыз мың болсын» — деген екен. Хан бул сөзин унатпай «Шешен кисиден де усындай орынға келмейтуғын артық сөз шығады екен» — депти. Сонда Жийренше шешен былай дейди: «Қулдық тақсыр, құп айтасыз, адамның өзи мың жасамайды, артында аты қалса, аты мың жасайды» — депти.²⁹

Егерде биз М. Әуезовтың аңыз — әнгимелердин сюжетинде халық тарийхындағы болған уақыя ямаса тарийхта шын болған белгилли адамның өмир баяны жатады — деген жоқарыдағы пикирин еске алсақ онда буннан 100 жыл бурын баспада жөрияланған бул аңыз — әнгимениң жоқарыда биз мысал етип келтирген шығармадағы

²⁹ Әдебий мұра. «Жазушы» баспасы. Алматы — 1970-жыл. 52-бет.

«Жақсының аты өлмейди,
Алымның хаты өлмейди»

— деген даңалық пикирдин Жийреншеге тийисли екенлигин тастыйықлауы гүмансыз. Олай болатуғын болса, сол сөз болып отырған шығарманың толығы менен Жийреншениң шығармасы екенлигине дау жоқ.

Бизин бундай деуимизге тағы бир дәлиил бар: «Бул дүньяда не өлмейди? — деген сорауға жууап ретинде дөретилген «Ағын суудың өлгени» — деп басланатуғын шығарманы Қарақалпақстан уалаятында еки адамнан Жийренше авторлығында түсиник сөзлери менен қоса жазып алдық. Информаторлардың бири Нөкисте турады да, екіншиси Мойнақта турады. Екеуи де ескише сауатқа ийе болғаны менен ҳазирги имланы (алфавити) билмейтуғын ғаррылар. Олар бул шығарманың текстин кітаптан оқымаған, ал халық аўзынан хәм араб ҳәриплери менен жазылған ески қолжазбалардан үйренген. Мәселен, информатор Бийсенов Серикбай (жасы 81 де) «Дүньяда не өлмейди?» — деген сорауға жууап ретинде дөретилген Жийреншениң шығармасын 25 жаслар шамасында биреудин қолжазба қысса кітабынан жазып алып үйренгенлигин айтады.³⁰ Информаторлар жазғызған Жийренше шығармасының текстин «Қазақ әдебиети тарийхы» кітабында хәм «Шешендик сөздер» топламында басылған усы шығарманың текстин менен сөзбе сөз бирдей, хеш айырмашылық жоқ. Тек шығарманың кітаптағы текстиндеги «Ғалымның хаты өлмейди» — деген қатардағы «ғалымның» деген сөзди қарақалпақстанлы информаторлар «Алымның» — деп жазғызған.

Мине, «Дүньяда не өлмейди?» — деген сорауға жууап ретинде дөретилген Жийренше шығармасының текстиниң Қазақстанда да, Қарақалпақстанда да хеш өзгериссиз халық аўзында Жийренше авторлығында айтылып жүргенлиги бул шығарманың Жийреншениң өз шығармасы екенлигин хәм шығарманың дәслепки кәлпинде бизге жеткенлигин тастыйықлайды.

³⁰ Автордың 1973 жылы халық аўзынан жазған қолжазбасы, Раушанов Насиптөренниң информациясы (Нөкистин Гербиш заводында турады), 47-бет; Бийсенов Серикбайдың информациясы (Үш сайда турады), 68—69 бетлер. Қолжазба ӨзР КҚ бөлиминиң илимий кітапхана фондында. инв №88733

Усы жерде бир айта кетейик дегенимиз, «Шығарманың дәслепки қалпінде бизге жеткенлиги» — деген пикиримізге айырым жолдаслардың исенимсіздік пенен қарауы да мүмкін. Негизінде арадан талай әсирлер өтсе де жақсы шығарманың қағаз бетіне түсірілмесе де ағудан ағудқа ауызша таралуы жолы менен-ақ бизің заманымызға дәслепки қалпінде жетиуі мүмкін. Мәселен, бул тууралы грек эпослары «Илиада», «Одиссия» ларды изертлеген профессор А. Ф. Лосевтың мына пикири күтә дурыс айтылған:

«Ески жырлар қағаз бетіне түсірілмей-ақ бирнеше әсирлер бойы өзіннің тийкары маңызын, сол бастағы қалпін сақлай алды: бул гөне мийрасты урпақтан урпаққа жеткізілдеги қәлиплескен салттын жемиси»³¹ — дейди ол. Бул сөзлер тек «Илиада», «Одиссия» ларға ғана тийсиди болып қоймастан, бул — қайсы халықтың болмасын эпикалық шығармаларына тән заңдылық.

XIX — әсирде Ноғай фольклорын терең изертлеген Н. Семенов: «Ноғай эпосында белгиди тарийхий уақытлар ҳеш бир қоспасыз, соншалық дәллик пенен және нақпа нақлық пенен берилген»³² — дейди.

Бул — қазақ, ноғай, қарақалпақ халықларына ортақ эпикалық шығармаларға тийсиди сөзлер. Тап усындай пикирди Шоқан Уәлиханов та айтқан.

«... Барлық гөне жырлар, тилинің ескилигине, жаңа урпаққа түсиниксиз сөзлердің көплек ушырасуына, қахарманлары тууралы айтылатуғын тарийхий дереклерге қарағанда булардың көпшилиги Алтын Орда заманында туған, бирақ бизге бурмаланбаған, бузылмаған қалпінде жетти.

... Эпикалық шығармаларды сахраның өз-ара шалғай шетлерінде де бирдей жырланатуғыны, салыстыра келгенде булардың бир нұсқасынан екінши нұсқасының ҳешқандай айырмашылығы болмауы таң қаларлық әжайып қубылыс. Қанша таңқаларлық болып көринген менен де бул — гүмансыз дәрек»³³.

³¹ А. Ф. Лосев. «Гомер». М., 1960, стр. 69.

³² Мухтар Магауин. Қобыз сарыны. «Жазушы» баспасы, Алматы — 1968, 141-беттен алынды.

³³ Шоқан Уәлиханов. Бул мағлұмат Мухтар Магауиннің Қобыз Сарыны атлы кітабының («Жазушы» баспасы, Алматы, 1968) 142 — бетінен алынды.

Мине, жоқарыда аталған илимпазлардың пикирлеринен айырым қуңлы эпикалық шығармалардың қағаз бетіне түсірілмей-ақ, ауызекі тарап-ақ, арадан қанша әсирлер өтсе де бурмаланбай өзіннің дәслепки қалпінде бизің дәуиримізге жететуғынлығы көринип тур. Соны да айтыу керек, аталған илимпазлардың бул пикирлері көлемли эпикалық шығармалар тууралы айтылған. Егерде көлемли эпикалық шығармалар ауызша таралса да, өзіннің сол дәслепки қалпінде бизің дәуиримізге жеткен болса, онда офоризмдерге, нақылмақалларға айланып кеткен авторы белгиди шешенлик сөзлердің, дийуалдың қаланған гербишлериндей болып ҳәрбир сөзи үйлесимли шығарылған авторы белгиди қысқа толғаулардың, тақмақ қосықлардың халық арасына ауызша таралса да ҳеш өзгериссиз, сол дәслепки қалпінде бизің дәуиримізге жетиуі сөзсиз ғой.

Бул тууралы Мухтар Магауиннің мына сөзлери жүрекке күтә қонымлы:

«... Эпос сыяқлы көлемли жанрда белгиди бир шығарманың негизги жемиси сақланған менен аулыма ишинде өзгерислер ушырасып отыруы мүмкін. Ал қысқа қосық-жырларда, жекке шайырлардың әдебий дәрәтпелерінде буннан өзгешерек жағдайға гез боламыз (астан сыған өзим — П. А.).

Изертлеушилер Бухар жырау шығармаларының өзіннің дәслепки қалпін өзгертпей сақланғанлығына гүман келтирмейди. Оның дәлили — Бухар шығармаларының Қазақстанның ҳәр тәрәпинен жазылып алынған нұсқаларында айырмашылықлардың болмауы. Бул жалғыз Бухар шығармаларына ғана тән қубылыс емес»³⁴ — дейди ол.

Мине, усы келтирилген мысаллардан Жийреншениң ҳәр жерден Жийренше авторлығында жазып алынып, сол жазып алынған текстлерди өз-ара салыстырып қарағанда ҳешқандай өзгериссиз, сөзбе сөз келетуғын бир текстли «Ағын суудың өлгени» — деп басланатуғын қысқа толғауының сол дәслепки қалпінде бизің дәуиримізге жеткенлигинің гүмансыз екенлиги байқалады.

³⁴ Мухтар Магауин. Қобыз сарыны, «Жазушы» баспасы, Алматы — 1968, 142 — бет.

Олай болатуғын болса, бизиң дәуиримизге усындай дәслепки қалпинде жеткен шығармаларды қалай жазба әдебиетқа қоспасаң, қалай олардың авторын «Шайыр» демессең хәм оны қалай жазба әдебиет үәкили демессең?! Шынында да Жийренше тек шешен емес. шайыр да болған ғой.

Жийреншениң шайыр адам болғанлығын Шоқан Уәлийханов сөзинен де аңғарыуға болады. Мәселен, ноғайлы заманы тууралы айта келип, ол былай дейди:

«Далалықлардың күни бүгінге дейин аўзынан тасламайтуғын Жийренше шешенниң (данышпанның), Әз Жәнибектиң және ноғай философы Асанқайғының атлары менен байланыслы насийхат — нақыл сөзлердиң көбиси сол уақытқа жатады»³⁵

Мысалдан көрип отырғанымыздай-ақ, Жийреншеге «шешен» деген атақ пенен қатар Ш. Уәлийханов «данышпан» деген атақты да қосқан. «Данышпан» деген сөз рус тилинде «гений» деген. «Гений» деген сөз «аса жоқары қабылетли адам» деген. «Гений» деген сөзден көбинесе биз уллы илимпазларды, шайыр — жазыушыларды түсинемиз. Олай болатуғын болса, Ш. Уәлийханов сөзинен Жийреншениң тек ғана шешен емес, хәртәреплеме, аса жоқары қабылетли, яғнай шайырлық талантқа да ийе адам болғанлығын аңғарамыз.

Қарақалпақстанның белгили илимпазы, филология илимлериниң докторы Нәжим Дәуқараев Шоқан Уәлихановтың қарақалпақ арасынан әдебиет нұсқаларын жыйнағаны тууралы айта келип былай дейди:

«Валиханов бул халықтан өзиниң эпикалық поэмасының бар екенин табыудың сәти түскенин хәм бундай поэмалардың биреуи «Ер қосай» деп аталатуғынын билдиреди. Бул жерде ол **Ноғайлы заманының шайырлары** (астын сызған өзим — П. А.) хәм философиялары ретинде (астын сызған өзим — П. А.) Соппаслы Сыпыра жырау, Жийренше шешен, Асан қайғы хәққында мағлыұматлар келтиреді»³⁶ (Н. Дәуқараев Ш. Уәлихановтың сөзлериниң қайсы шығармаларынан

³⁵ Ш. Уәлиханов. Шығармалары, I том, Алматы. 1961. 219 — бет.

³⁶ Нәжим Дәуқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты тарихының очерклері. Қарақалпақ мәмлекет баспасы, Нөкис. 1961 жыл, 12 — бет.

алғанын көрсетпеген. Сонлықтан да бул мағлыұматтын Уәлихановтың қайсы шығармасынан екенин биз де билмей отырмыз).

Мине, Дәуқараевтың берген мағлыұматына қарағанда Ш. Уәлихановтың Жийреншени Соппаслы Сыпыра Жырау, Асан қайғы сыяқлы ноғайлы заманының белгили шайыры хәм философы ретинде есаплағанын көреміз.

Жийреншениң уллы шайыр екенлигин қарақалпақ әдебиатының классиклери Өтеш, Әжинияз, Бердақ, Аяпберген шығармаларынан да көриуіге болады. Мәселен, биз жоқарыда Өтеш Алшынбай улының XVIII-әсирдеги қарақалпақ әдебиатының уллы шайыры, классиги, өлмес тууынды «Посқан ел» толғауының авторы Жийрен Ааманлық улын Жийреншеге теңегенин көрсеттик. Өтештиң өзи де XIX-әсирдеги қарақалпақ әдебиатының ең көрнекли үәкиллериниң бири. «Таланттың алдында талант бас ийеди» — дегендей-ақ, өзи сондай көрнекли, классик шайыр болатура бабасы хәм рухый устазы Жийенниң шайырлық талантын өзиниң шайырлық талантынан артық санап, оны тек Жийренше талантына ғана барабар қойыуы — бул Жийреншени Өтештиң уллы шайыр деп санауынан екенлиги сөзсиз. Өйткени, Өтештиң Жийендей сууырып салмай уллы шайырды сонындай, бәлким оннан да жоқары шайырлық талантқа ийе емес адамға теңеуи мүмкин емес.

Мәселен, Қарақалпақ классикалық әдебиатының уллы шайыры, өзиниң заманласы Бердақ Ғарғабай улын Өтеш XVIII-әсирдеги түркмен классикалық әдебиатының ең уллы үәкили Мақтымқулыға теңейди:

«Нешше сөзлер айтты қорықпай залымнан,
Шайырлықта өтпес Мақтымқулы оннан,
Ар ушын сөз айтып ол безип жаннан,
Әрман менен өтти Бердақ дүньядан»³⁷ —

дейди Өтеш шайыр.

Буннан биз Өтештиң уллы шайырды тек уллы шайырға ғана теңейтуғынын көреміз. Олай болатуғын болса Өтештиң Жийреншени уллы шайыр деп есаплайтуғынлығы сөзсиз. Бул жерде «уллы адамның қә-

³⁷ Өтеш Алшынбай улы. Таңдамалы шығармалары. ҚКМБ — 1962, 137 — бет.

дир-қасиетін тек ұллы адам ғана түсінеди» — деген пикирдің дурыс екенлігін байқаймыз.

Сондай-ақ, қарақалпақ классикалық әдебиятының тағы бір ұллы шайыры Әжинияз Қосыбай ұлы қазақ халқының ХІХ — әсирдегі атақлы суырып-салмай шайыр қызы Меңеш пенен айтысқа түскенінде оны қалай болмасын жеңіу, сөзден утыу ұшын қыздың ха демей-ақ рухын түсіріуді мақсет етіп, өзінің шайырлық талантының қарсыласының шайырлық талантына анағұрлым артық екенлігін ескертіп, тек Жийреншениң шайырлық талантына ғана сай екенлігін билдирип орынлы мақтанады:

«Мен де айтаман өленді Жийреншедей»³⁸
«Әжинияз да заманның Жийреншеси»³⁹

— дейді ол.

Бұл жерде ұллы шайырдың «Мен де айтаман өленді Жийреншедей» — деуі, «Мен де Жийреншедей суырып-салмай атақлы шайырман» — дегені.

Себеби, өткен дәуірлерде Қазақстанда суырып-салмай төкпе ақынлар (импровизаторлар) өзлерінің шығарған қосықтарын, толғауларын, тақмақтарын жыйындарда өзлери айта беретұғын болған. Сонлықтан да халық оларды «ақын» деуі менен қатар «өлеңші» — деп те атайтуғын болған. Мәселен, бұл тууралы «История Казахской ССР» — деген кітапта былай делінген:

«Хәр қыйлы темаларда өлеңлер дөрететуғын суырып салма ақынлар өлең дөретиуі менен қатар ауызекі халық дөретпелерін атқарушылар да болған. Сонлықтан да олар өлеңшілер, жыршылар деп те аталынған».⁴⁰

Мине, усы келтирилген мысалдан өткен әсирлерде өзінің шығарған қосығын өзі атқарушы ақынды (бизнше шайырды) қазақтардың «жыршы», «өлеңші» — деп те атағанын көріп отырмыз. Соның ұшын да «Айтаман өленді» — дегенде Әжинияз басқа биреудің шығарған өлеңін ядлап айтыуды нәзерде тутып отырған жоқ (айтыста ондай болуы мүмкін де емес), ол өз жа-

³⁸ Әжинияз (Зийұар), Таңламалы шығармалары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис—1965, 271-бет.

³⁹ Сонда, 222-бет.

⁴⁰ История Казахской ССР. Издательство Академии Наук Казахской ССР, Алма-Ата—1957, стр. 214.

нынан суырып салмай (импровизаторлық) жолы менен өлең шығарып айтыуды, яғни айтыстарда қарсыласарын өз таланты менен жеңіп шығуы айтып отыр. Буны Әжинияздың мына сөзлерінен анық көріуге болады:

«Қурбыжан, өлеңшімен мен де сендей,
Мен де айтаман өленді Жийреншедей,
Айтысып тойда талай қызлар менен,
Халқыма қайтқаным жоқ қызды жеңбей».⁴¹

Бұл келтирилген шуұмақтан Жийреншени айтыстарда өз қарсыласарын мүдирмей жеңетуғын суырып-салмай төкпе шайыр сыпатында Әжинияздың бақалап отырғанлығы көриніп тұр.

«Сол Жийреншедей мен де өзім менен айтысқа түскенлерді жеңбей қалдырғаным жоқ усы күнге дейін, енді сени де жеңемен бұл айтыста» — деген сыяқты пикир қозғайды шайыр.

Шынында, Жийреншениң шайырлар менен айтысқан болуы да мүмкін. Бизн булай деп шамалауымыз бір себеби, бирқанша информациялық мағлұматтарда Жийреншениң азы-кем айттыстарының да халық аузында бұрын айтылып жүргенлігі жөнінде сөз болады. Мәселен, информатор Рустемов Қайыпназар аға былай дейді: «Жийренше өз заманында айтыстарға да түскен шайыр. Өйткени, илгериде бир сауатлы ғаррының «Жийреншениң бир шайыр менен айтысы» — деген қысқалау айтысты қолжазба кітапшадан оқып отырғанын көрдим».⁴²

Информатордың бұл берген мағлұматына исениуге де болады. Өйткени, шайыр болған адамның басқа бир шайырлар менен айтысқан болуы да таң қаларлық нәрсе емес. Бұған қосымша «Шешендік сөздер» деген кітаптың 24-бетінде⁴³ Жийренше менен Қарашаш қыздың қысқа айтысы басылған. Жийренше сөзі сегіз қатардан ибарат та, Қарашаш сөзі он екі қатардан иба-

⁴¹ Әжинияз (Зийұар), Таңламалы шығармалары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1965, 221-бет.

⁴² Автордың 1973 жылғы халық аузынан жазған қолжазбасы, 63-бет. Рустемов Қайыпназаровлардың информациясы, нив 88733.

⁴³ «Шешендік сөздер». «Жазушы» баспасы, Алматы—1967, 24-бет.

рат. Жийренше менен Қарашаш қыздың арасындағы айтыстың текстинің буншама қысқа болғаны менен (мүмкин айтыстың кейни умытылған да шығар), бул Жийренше мийрасында буннан да басқа айтыстардың болғанлығынан дәрек береді. Олай болатуғын болса, қыз Меңеш пенен айтысында:

«Ақ Меңеш, өлең айтсам сенен қалман,
Әжинияз да заманың Жийреншесі»—

— деп Әжинияздың Жийреншени айтыстарда мүдирмейтуғын, сүринбейтуғын, ағар булақ сыяқлы төкпе шайыр сыпатында бағалап, оның атынан рухланыуы тийкарынан дәрексіз емес сыяқлы.

Шынында XIX—әсирдің биринші ярымында Орта Азияда ең ири оқыу орынларынан есапланған Хийадағы Шерғазы хан медресесин табыслы питкерип, ахун дәрежесин алыуға ерискен, өз заманының күтө билимли адамларының бири болған, араб, парсы, әдебий түркий тиллерин, Шығыс әдебиятын жақсы билген Әжинияздың Жийренше тууралы дәрексіз пикирлерди айтыуы мүмкин емес. Бизинше, Әжинияздың Жийренше творчествосы менен таныс болған болыуы да итимал.

Қарақалпақ классикалық әдебиятының ең ири уәкиллериниң бири Бердақ өзиниң рухый устазы Күнхожаның да шайырлық талантын Жийреншениң шайырлық талантына тенейди:

«...Жийреншедей сөзге шебер,
Күнхожа деп қарағайсаң»⁴¹—

дейди ол Күнхожа

тууралы. Қарақалпақ Совет әдебиятының тийкарын салыушылардың бири Аяпберген Муўсаев Алишер Науайыдай, Жийреншедей атақлы шайырлар қарақалпақларда да болған деп Уллы Октябрь революциясына дейинги қарақалпақ классикалық әдебиятының уәкиллерин мақтаныш етеди:

⁴¹ Бердақтың 1958 жылы Турсынбахый Абдимуратов тәрәпин жыйналған қосықларынан. Қарақалпақстан комплексли илимизертлеу институтының фонды, қолжазба, 25-бет. Бул Күнхожа Ибрайым улының 1960 жылы шыққан (Нөкисте) қосықлар топламының алға сөзинен алынды, 7-бет.

«Мир Алишер, Жийреншеге тақабил.
Атақлы шайырлар қарақалпақта»⁴⁵

Көрип отырғанымыздай—ақ, Аяпберген Муўсаев Жийреншени уллы шайыр сыпатында танып, оны аты пүткил дуньяға мәлим шайыр хәм философ Алишер Науайы менен қатар қойған. Буны, әлбетте, Аяпберген тәрәпинен жаңылыс айтылған деп қарауға болмайды.

Мине, усы келтирилген мысаллардан Уллы Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ классик шайырларының барлығы дерлик Жийреншени тек шешен сыпатында ғана емес, ал шайыр сыпатында да танығанын көремиз. Бизинше, қарақалпақ классик шайырларының Жийреншениң шығармалары менен таныс болған болыуы да мүмкин. Бизин булай болжауымыздың себеби, Жийренше шығармаларының бирқаншасы буннан жүз жыл бурын түүе хәзирдің өзінде халық аузында айтылып жүр. Ал буннан жүз жыл бурын жасаған шайырларымыз, әлбетте, оның шығармалары менен таныс болған болыуы сөзсіз.

Бизин усы пикиримизди бирқанша информатор ғаррылар да тастыйықлайды. Олар Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ шайырларының Жийреншениң тақмақ қосықарын, толғауларын, айтыстарын айтып жүретуғынлығынан мағлыұмат береді. Мәселен, информатор Шаниязов Ережеп деген ғарры (1887-ж тууылған) былай дейди:

«Жийреншениң бираз тақмақ қосық, толғаулары халық арасына тараған.

«Қазаннан қара нәрсе жоқ,
Тамағын ишсең қарныңды тойдырар,
Қардан аппақ нәрсе жоқ,
Устасаң қолыңды тондырар»—

— деген Жийреншениң нақыл қосығын «Бердақ шайырдың айтып жүргенин жас күнимде еситетуғын едим. Қосықтың кейни көп еди. Бирақ мен қалған жағын умыттым».⁴⁶

⁴⁵ Аяпберген Муўсаев. Таңламалы шығармалары. ҚҚМБ., 1956-жыл, 37-бет.

⁴⁶ Автордың 1973 жылы халық аузынан жазып алған қолжазбасы, 64-бет. Шанияз Ережеповтың информациясы. инв № 88733.

Жийреншенин шайыр болғанлығын бирсыпыра қарақалпақ илимпазлары да тастыйықлайды. Мәселен, филология илимлеринин докторы мархұм Қ. Дәуқараев былай дейди: «Халық өзиниң ядында тек фольклорлық шығармалардың көплеген санын сақлап ғана қоймастан, ол сондай-ақ буннан бир неше әсирлер бурын жасаған бақсылардың, жыраулардың, шайырлардың атларын усы ўақытқа шекем есинде сақламақта. Булар Асан қайғы, Жийренше шешен, Соппаслы Сыпыра жырау, Жийен жырау, Жийемурат, Нурабулла, Халмурат, Атамурат хәм басқалар»⁴⁷.

Бул жерде Дәуқараевтың «шайырлар»—деп отырғаны Асан қайғы, Жийренше шешен, Соппаслы сыпыра-жырау, ал «бақсы, жыраулар» деп отырғаны Жийемурат, Нурабулла, Халмурат, Атамурат. Мине, бул мысалдан биз Дәуқараевтың Жийреншени тек ғана шешен емес, ал Асан қайғы, Соппаслы жырау, Жийен жырау сыяқлы атақлы шайыр деп есаплайтуғынлығын көреміз.

Жийреншениң Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы сыяқлы уллы шайырлар қатарынан орын алатуғын шайыр екенлигин хәм оның да солар сыяқлы белгили шығармалар дәреткенлигин Өзбекстан Илимлер Академиясының академиги, қарақалпақ әдебияты тарийхының ең көрнекли маманларының бири мархұм М. К. Нурмухамедов та тастыйықлайды.

«Ноғай аўқамында Соппаслы Сыпыра жырау, Ормамбет, Асанқайғы, Жийренше хәм тағы басқалар сыяқлы шайырлар хәм жыраулар өмир сүрди және өз шығармаларын дәретти»⁴⁸—дейди ол.

Жийреншениң өз заманының атақлы шайыры болғандығы жөнинде мағлыұматты биз ноғай илимпазларының мийнетлеринен де ушыратамыз. Мәелен, 1969-жылы Москвада, «Илим» баспасында басылған «Ноғай халық йырлары» деген топламның кирис сөзин жазған илимпаз Ашим Сикалиев былай деп келтиреди: «Жаңғырған жырлар менен ноғай халқының даңқын

47. Нәжим Дәуқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri. Қарақалпақ Мәмлекет Баспасы. Нөкис—1961-ж. 22-бет.

48. М. К. Нурмухамедов. Қарақалпақ жазба әдебиятының дәрәуи ҳаққында. Журнал. «Эмиўдәрья», 1968—ж. №6, 123-бет.

шығарған Сыпыра (Сыпыра) жыраудың, Парыз жыраудың, өмир бойы Ноғай халқына нәсипли жайлау излеген Асан қайғының, Жийренше шешенниң, Шалкийиз жыраудың, Асан Абыздың, Абдулқасым жыраудың, Сыдықбайдың, Абдул—халықтың, Ораз жыраудың, Фахруддин Шейданың, Арыслан жыраудың атларын халық елеге шекем умытпайды»⁴⁹.

Келтирилген мысалдан биз өзлериниң жаңғырған жырлары менен ноғай халқының даңқын шығарушылардың бири Жийренше болғанлығын көрип отырмыз. Жаңғырған жырларды, әлбетте, тек шайырдың ғана дәрететуғынлығын дәлийллемесек те түсиникли шығар.

Солай етип, жоқарыға келтирилген мысаллардан келип шығатуғын жуўмақ мынандай:

Соппаслы Сыпыра жыраудың, Жийен жыраудың өз заманында жырау да, шайыр да болғаны сыяқлы Жийренше де өз заманында шешен де, шайыр да болған. Бир адамның хәм шешен, хәм шайыр болуы мүмкин екенлигин, сондай-ақ авторы белгили шешенлик сөзлердиң поэзияға жататуғынлығын Баянғали Әлимжанов дурис көрсетеди:

«Шешенлик сөзлердиң биразын қосық—жыр ретинде таныйды екенбиз, демек, сол қосық—жырлардың авторларын шайыр-жырау ретинде таныу шерт.

Қазақ халқының өмиринде бир адамның хәм шешен, хәм шайыр, жырау болуы таңқаларлық ис емес. Өйткени олар биринен-бири алшақ турмайды. Халық оларды шешен ямаса шайыр-жырау деп атағанда басым қәсийетине қарай атаған»⁵⁰—дейди ол.

Усы айтылған сыяқлы мүмкин Жийреншениң шешенлик қәсийети шайырлығынан басымырақ болып, «шешен» деген хұрметли атаққа ийе болған болуы, бирақ, бул атақ оның шайырлығын бийкарлай алмайды, қайта бирин-бири күшейтеди. Себеби, сөзге шешен болмай турып уллы шайыр болуы қыйын.

Жийреншениң әдебий дәретиўшилик усылының

49. Ноғай халық йырлары. Туьзуьвши С. А. Қалмыкова, Москва, 1969-ж.

50. Баянғали Әлимжанов. Шешенлик сөздер, шешилмеген сырлар. «Қазақ әдебияты» газетасы, 26-октябрь 1973-жыл, №44. (1186).

XVIII—әсирдегі қарақалпақ жазба әдебиатының ең көрнекті ұәкили Жийен жыраудың әдебий дәретиушилик усылына күтә сәйкес екенлигин М. К. Нурмухамедов дурыс атап өтеди:

«Ормамбет, Асан қайғы, Жийренше, Соппаслы Сыпыра жырау хәм басқалар белгили шығармалардың авторлары болып есапланады хәм олар өзлериниң жекке дәретиушилик усылы бойынша мысалы Жийен жырауға күтә жақын турады, егер Жийен жырау халық болып қәлиплескен халықтың шайыр хәм жырауы болып айырымланса, Ормамбет бий хәм басқалар да (Асан қайғы, Жийренше, Соппаслы Сыпыра жырау—П. А) сол халықты құраған қәуимлердиң хәм руулардың шайырлары болды—парқы тек усында»⁵¹.

М. К. Нурмухамедовтың пикирине биз толығы менен қосыламыз. Әсиресе оның «Жийренше белгили шығармалардың авторы болып есапланады»—деуи бизге оғада унайды. Өйткени, Жийреншениң бираз шығармалары, жоқарыда көрсеткенимиздей-ақ, бизиң дәуиримизге Жийренше авторлығында жетип отыр хәм олардың бириқаншалары халық аузынан жазып алынды, хәзир бизиң қолымызда бар. (Олар туұралы кеңирек усы жұмыстың кейинги бапларында сөз болады).

Соның ушын да Асан қайғы, Соппаслы Сыпыра жырау хәм ноғайлы заманы әдебиатының т. б. классиклериниң әдебий дәретпелери қатарынан буннан былай Жийреншениң де әдебий дәретпелериниң тийисли орын алыуы керек хәм Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы қатарында Жийренше де жазба әдебиат ұәкили деп саналыуы тийис деген усыныс қоямыз. Өйткени, Жийреншениң жазба әдебиат ұәкили екенлигин бизден бұрын бир қатар қарақалпақ, қазақ илимпазлары да өз жұмысларында арнаулы дәлиллемесе де белгилеп өткен.

Мәселен, М. К. Нурмухамедов былай деп көрсетеди: «... тарийхшылардың хәм лингвистлердиң ең жаңа изертлеулері қарақалпақларда революцияға дейинги дәуирлерде бай жазба тарийхтың болғанлығын көрсетеди. Буннан шығатуғын жуұмақ: қарақалпақ жазба әдебиатының дәрәуин усы ұақытқа дейинги тастыйық-

⁵¹ М. К. Нурмухамедов. Қарақалпақ жазба әдебиатының дәрәуи қақында. Журнал «Әмиударья», 1968-жыл, № 6, 124-бет.

ланып жүргендей XVIII—әсирдин орталарынан емес, ал ноғай ауқамынан хәм оның шайырлары Асан қайғы, Ормамбет, Жийренше, Соппаслы Сыпыра жырау хәм басқалардан баслау керек»⁵².

Көп жыллардан берли китаптануы илими менен шуғылланыушы белгили қазақ илимпазы Ә. Жийреншин Жийреншени жазба әдебиат ұәкили ретинде көрсетеди. «Әз Жәнибек Астраханды басқарып турған гезинде Қырымды да бийлеген. Оның сондағы сериклери менен замаласлары — Жийренше шешен менен Асан Қайғы, Шалкийиз шайыр тағы басқалар еки елдиң ауыз және жазба (астын сызған мен) әдебиатларының дереклеринде елеули из қалдырған. Буны академик В. В. Радлов ноғай тилинде бастырған Жийренше шешениң тапқыр сөзлеринен анық байқауға болады»⁵³.

Келтирилген мысалдағы Жийреншин сөзине қарағанда В. В. Радлов (Образцы народной литературы северо-тюркских племен, часть VII, СПб, 1896, стр. 205—208) Жийреншени жазба әдебиат ұәкили ретинде қараған. Ал В. В. Радлов дәлийлине сүйене отырып Жийреншинниң өзи де Жийреншени жазба әдебиат ұәкили деп есаплайды. Жийреншинниң Жийреншени еки елдиң ауыз және жазба әдебиатының дереклеринде елеули из қалдырған, буны Жийреншениң тапқыр сөзлеринен анық байқауға болады»—деуи күтә дәлийлли айтылған пикир. Өйткени, Жийренше туұралы халық дәреткен көплеген аңыз—әңгимелер бар. Булар ауыз еки халық дәретпелериндеги Жийренше туұралы елеули из болады да, ал Жийреншениң өз шығармалары жазба әдебиат дереклериндеги елеули из болатуғынлығы сөзсиз.

Солай етип, келтирилген мысаллардан шығатуғын жуұмақ: Жийренше ноғайлы дәуириниң жазба әдебиат ұәкилдериниң бири. Соның ушын да халық тәрәпинен Жийренше туұралы дәрәген аңыз-әңгимелер ауыз еки халық дәретпелерине (фольклорға) қирген менен оның өз шығармалары жазба әдебиатқа киреди. Биз

⁵² М. К. Нурмухамедов. Жоқарыда көрсетілген мақаласын қараңыз. 125-бет.

⁵³ Ә. Жийреншин. Қазақ китаптары тарийхынан. «Қазақстан» баспасы, Алматы—1971, 90-бет.

Жийренше шығармаларын усы көз қарастан үйрениуимиз тийис.

Усы жерде тағы бир айтайық дегенимиз, айырым жолдаслардың «Жийренше қазақта да, ноғайда да, қарақалпақта да бар, усылардың бәри бир Жийренше ме ямаса усы аталған халықлардың хәр қайсысының өз алдына бөлек Жийреншелери бар ма, егер де бәри бир Жийренше болса, қазақлар, ноғайлар бизден бұрың ақ Жийренше дөретпелерин изертлеп атырғанда биз қалай оған «Өз Жийреншемиз»—дей аламыз»—деген сыяқлы сорауларды беріуі де ямаса усы бағдарда ойлаулары да мүмкин. Усы сыяқлы сорауды беріуі де, ойлау да бизиңше, надурьсқа жатпайды. Соның ушын да биз Жийренше шығармаларын қандай көз-қарастан үйренетуғынымызды қысқаша айтып өтиуимиз зәрүр деп билемиз.

Ноғай, қазақ, қарақалпақлар арасында айтылып жүрген Жийренше де, хәзирги уақытлары усы аталған халықлардың илимпазлары тәрәпинен дөретпелери изертленип, үйренилип атырған Жийренше де—бәри бир Жийренше. Бунның себеби, Жийренше жасаған дәуір, яғный Ноғай аўқамы дәуири, елө ноғай, қазақ, қарақалпақлардың өз алдына халық болып қәлиплесип отау тикпеген дәуири еди, былайынша айтқанда бул дәуир хәзирги усы үш халықтың ата-бабаларының руў-қауым (тайпа) болып бирге, аралас, қоралас, көбинесе «ноғайлар» деген ат пенөң жасап турған дәуир еди. Хәзирги заман қарақалпақларының ата-бабаларының XIV—XVI—әсирлерде ноғай сиясий бирлеспесинде болғанлығы хәм ноғайлы деген атақтың усы аўқамға бирлескен барлық қәуимлер ушын улыўма ат болғанлығы тарийхтан мәлим.

Хәзир илимпазлар «Ноғайлы аўқамы» дәуиринде Ноғай аўқамының қарамағында пайда болған әдебий мийрасқа усы Аўқамға кирген ноғай, қазақ, қарақалпақлар теңдей ортақ»—деген жуўмақты айтып та, жазып та жүр. Мәселен, М. К. Нурмухамедов былай деп көрсетеди: «Ноғай аўқамында Соппаслы Сыпыра жырау, Ормамбет, Асанқайғы, Жийренше хәм тағы басқалар сыяқлы шайырлар хәм жыраулар өмир сүрди және өз шығармаларын дөретти. Бизиң пикиримизше, олардың дөретпелери, келип шығыулары ноғай аўқамына кирген қәуимлерге байланыслы болған қазақ, қа-

рақалпақ хәм баса да халықлардың жазба әдебиятына баслама болды».⁵⁴

Усындай пикирди биз қазақ, ноғай хәм басқа да халықлардың илимпазларының мийнетлеринен де көремиз. Мәселен, қазақ Академиясының академиги Әлкей Марғулан Шоқанның пикирлерин таллай келип «халық анызының үшінши тобын Шоқан «ноғайлы жырлары» деп анықлайды. Оның айтыуынша ««Ноғайлы» жыры қазақ, қарақалпақ, қырғыз, ноғай халықларының бәрине ортақ»⁵⁵—дейди. Шоқанның да, Марғуланның да «ноғай жырлары» деп отырғаны Ноғай аўқамы дәуиринде дөреген әдебий мийрас екенлиги түсиникли. Қазақ илимпазы Балтабай Адамбаев «Шешендик сөздер» топلامының алғы сөзинде «Жийренше қазақ шешенлериниң атасы»—дейди. Адамбаевтың Жийреншени қазақ шешенлериниң атасы—деп санауы дурыс. Өйткенни, ол «ортақ әдебий мийрас»—деген қағыйдаға сүйенген. Усы қағыйдаға сүйене отырып, биз де «Жийренше қарақалпақ шешенлериниң атасы»—деп айтыуымызға хақылымыз.

Буннан келип шығатуғын жуўмақ—Жийренше дөретпелерин ноғайлар да, қазақлар да, қарақалпақлар да, өзбеклер де⁵⁶ өз әдебияттануу илиминде үйрене де, изертлей де береди, солай да етиуи тийис.

⁵⁴ М. К. Нурмухамедов. Қарақалпақ жазба әдебиятының дөреуи хақында. Журнал «Әмиүдәрья», 1968-жыл, № 6, 123-бет.

⁵⁵ Әлкей Марғулан. Шоқан және «Манас». «Жазушы» баспасы, Алматы—1971. 13-бет.

⁵⁶ Хәзирги өзбек халқының тийкарын Ферғана, Хорезм, Соғда отырықшылары қураған менен Дешти қыпшақлы көшпели өзбеклер де усы халықтың халық болып қәлиплесуинде белгили орын тутқан. (Қараңыз: История Узбекской ССР, том I, книга первая. Изд-во АН УзССР. Ташкент—1955, стр. 373). Сонылықтан да Дешти қыпшақлы көшпели өзбеклер (Абылқайыр хан қоластында) арасында жасаған Жийренше өзбеклерге де теңдей ортақ. Хәзирги уақытлары Ташкент, Самарқанд, Ферғана, Үргенч... бетлерде Жийренше аты белгили болмаған менен бул киши туұралы мағлыұматлар Қарақалпақстанда жасаушы араллы өзбеклер арасында бираз ушырасады. Демек, Жийренше хақында мағлыұмат хәзир де өзбеклер арасында белгили дәрежеде бар деген сөз.

**ЖИЙРЕНШЕ ДӨРЕТПЕЛЕРИНИН ХӘМ
ЖИЙРЕНШЕ ТУУРАЛЫ АҢЫЗ-ӘНГИМЕЛЕРДИН
ЖЫЙНАЛУУ, БАСПАДА ЖӘРИЯЛАНУУ,
ИЗЕРТЛЕНИУ ЖАҒДАЙЛАРЫ ТУУРАЛЫ**

Жийренше сөзлериниң хәм Жийренше тууралы айтылып жүрген аңыз—әңгимелердин биразы Октябрь революциясынан бурын ақ Қазақстан жеринде халық арасынан жазып алынып, баспада да жәрияланған. Бул ийгиликли иске айтарлықтай мийнет сиңирген илимпазлардың бири қазақ халқының күтә көрнекли педагог ағартыушысы Ыбрай Алтынсарин (1841—1889) болды. Ол 1879-жылы Орынбордағы И. И. Ефимовский—Мировицкий баспасынан «Киргизская Хрестоматия» деген оқыулығын бастырып шығарады. Мине, усы мийнетине илимпаз «Жийренше шешен» деген ат пенен Жийреншениң тапқырлық шешенлик сөзлерин енгизген.⁵⁷

Жийренше сөзлерин хәм Жийренше тууралы аңыз—әңгимелерди дәслепки жыйнап бастырушылар қатарына пүткил дүньяға мәлим тюрколог Василий Радлов (1837—1918) киреди. Ол Петербуртта 1896-жылы «Образцы народной литературы северо-тюркских племен» деген мийнетин жәриялап, онда Жийреншениң бираз шешенлик сөзлерин ноғай тилинде бастырған.⁵⁸

Жийренше сөзлерин хәм Жийренше тууралы халық арасына тараған айырым аңыз-әңгимелерди Г. Н. Потанин (1835—1920), Ә. А. Диваевлар да (1856—1932) жазып алып, өз мийнетлеринде бастырған. Мәселен, Г. Н. Потанин 1895-жылы Ақмола обласы, Көкшетау уездинде сол гездеги Петербург университетиниң студенти қазақ Султангазин менен бирге бирнеше онлаған ертеги, аңыз-әңгимелерди, солардың ишинде «Жийренше шешен менен Алдар көсе» деген әңгимени жазып алады хәм оларды «Қазақ-қырғыз және алтай ертегилери менен аңыз-әңгимелери»—деген ат пенен топлам етип «Живая старина» баспасында бастырып шығарады.⁵⁹

⁵⁷ Шешендик сөздер. «Жазушы» баспасы. Алматы—1967. 7-бет. Әдебий мұра. «Жазушы» баспасы. Алматы—1970 ж., 241-бет.

⁵⁸ В. В. Радлов. Образцы народной литературы северо-тюркских племен, часть VII, СПб, 1896, стр. 205—208.

⁵⁹ Қазақ әдебиетиниң тарихы, Алматы—1960, 38—39-бетлер.

Ә. А. Диваев 80-жыллары (қай жылы екенин анықлау қыйын) Шымкент уездинде Султанхожин Майлы—хожа дегеннен Жийренше тууралы бирнеше әңгимелерди жазып алады хәм оларды 1892-жылы «Сборник материалов для статистики Сыр—Дарьинской области»—деген мийнетинде «Жиренче» деген ат пенен бастырады.⁶⁰

1909-жылы Ғабдолхаким Ғабдошов тәрәпинен Жийренше тууралы аңыз-әңгимелер баспаға таярланып Қазан қаласындағы ағайынлы Шәрипжан менен Мұхамеджан баспаханасынан «Жийренше» деген ат пенен жеке кітапша болып басылып шығады.⁶¹ Буған Жийренше тууралы қара сөз бенен жазылған тоғыз аңыз әңгиме (мысалы, ханның Жийреншени жел менен ушып баратырған қанбақтың қайда барарын сорап келиуге жумсауы, «Тесик тауды айтшы»—деп буйырыуы—сорауы; бир теңге алтын берип, оған базардан қошқар сапып алып, терисинен намазжай, гөшинен кабап жасап, шийки гөшин де, пискен гөшин де әкеліп, қошқарды тири, алтынды да сол қәлпинде қайтарыуды Жийреншеге ханның буйырыуы хәм т. б. сол сыяқлы аңыз—әңгимелер) кирген. Усы әңгимелер ишинде Жийренше шешениң Әз Жәнибек ханға айтқан нәсият сөзлери менен үлги сөзлери де бар.

Жийренше сөзлери хәм Жийренше тууралы аңыз—әңгимелери тек кітаптарда ғана басылып қоймастан Октябрь революциясына дейинги газеталарда да басылып турған. Мәселен, 1889-жылы «Дала уәлаятының газети»ниң №5 санында Омбы Оязы Боқырау елиниң адамы Сақатай уғлы Трановтың қойылған қолы менен «Жийренше шешен», тағы да усы газетаның усы санында Султангазин дегенниң қойылған қолы менен «Жийренше шешен хәм Алдар көсе», ал 1893-жылы «Дала уәлаятының газети»ниң №2—санында Машхур Жүсип Копеевтиң қойылған қолы менен «Жийренше шешен менен хан»⁶²—деген аңыз—әңгимелер басылған.

⁶⁰ Сборник материалов для статистики Сыр—Дарьинской области, т. 2, вып. 2, с. 9 стр.

⁶¹ Жиреншин. Қазақ кітаптары тарийхынан, Алматы. 1971, 87-бет.

⁶² Әдебий мұра. «Жазушы» баспасы, Алматы. 1970-ж. 241-бет.

Жийреншениң сөзлериниң, Жийренше туўралы аңыз-әңгимелердиң халық арасынан жыйналып, баспада жәриялануы менен бир қатар Октябрь революциясынан бурын-ақ оның (Жийреншениң) ким екенлигин, жасаған дәўирин, орталығын аз да болса анықлаў сыяқлы дәретиўшилиқ пикирлердиң баспа сөз бетинде көрингени де болды. Бундай ең дәслепки пикирлердиң жүдә дыққатқа турарлықлары Шоқан Уәлихановқа тийисли⁶³. Усы жерде бир айта кететуғын нәрсе, Жийренше сөзлерин хәм ол туўралы аңыз-әңгимелерди жазып алып бастыруышылар тәрәпинен Жийреншениң ким болғанлығы, қай дәўирде, қандай орталықта жасағанлығы хәм т. б. бир қанша жақлары азлы-көпли илимий көз-қарастан дәлийлленген менен оның әдебий мийрасына таллаў (анализ) берилген емес. Жийреншениң әдебий дәрәтпелерине терең илимий пикир айтыў, бәлким, ол гезлердеги илимпазлардың миннетине кирмеген де болыўы итимал. Бул жерде қазақ рес. Илимлер академиясының мүше—корреспонденти Н. С. Смирнованың мына сөзлерин дурыс деп қараўға болады. «Қазақ халық шығармасын изертлеўде Октябрьге дейинги илимниң ислеген жумысы ушын теңиз,—деп келип,—илимий жумыстың ең негизги мақсети жазып алып жәриялаў ғана болған»⁶⁴—дейди ол.

Усы жерде тағы бир айта кететуғын нәрсе, Октябрь революциясынан бурын Қазақстан аймағында қағаз бетине түсирилген Жийренше сөзлери хәм Жийренше туўралы аңыз—әңгимелердиң барлығы баспада түүел жәрияланған еди—деп айтыў қыйын. Өйткени, Жийренше сөзлерин хәм ол туўралы аңыз—әңгимелерди жоқарыда аты көрсетилген илимпазлардан да басқа саўатлы адамлардың халық аўзынан жазып алған болыўлары сөзсиз. Бирақ, олар ондай жолжазбаларын баспада жәрияламаған. Жийренше туўралы бундай ески қолжазба дереклер Россияның хәм туўысқан түркі тиллес халықлардың архив, китапханаларында еле ге шекем сақлаўлы болыўы турған гәп.

Буған мысал ретинде Абайдың туўысқаны Хамидулла Өскенбаевтың қолжазбаларын алсақ болады.

⁶³ Ч. Валиханов, Сочинения, СПб., 1904, стр. 304; Шоқан Қәлиханов Шығармалары, I том, Алматы, 1961, 219-бет.

⁶⁴ Қазақ әдебиетиниң тарихы, Алматы, 1960-ж, 48-бет.

Х. Өскенбаев 1863-1870 жыллары Омбы кадет корпусында оқып жүргенинде бираз әдебий нұсқаларды, аңыз—әңгимелерди халық арасынан жыйнайды хәм жазып алады. Олардың ишинде «Жийренше шешен»—деген әңгимелер болған. Өскенбаев жазып алған әдебий нұсқалар, аңыз-әңгимелер баспада жәрияланбаған. Олар Шығысты изертлеўши белгили илимпаз И. Н. Березинниң хәзир архивинде сақлаўлы.

Жийренше сөзлери хәм ол туўралы аңыз-әңгимелер Октябрь революциясынан бурын Қарақалпақстан жағдайында баспа сөз бетинде жәрияланбады. Буған революциядан бурын қарақалпақ халқының сиясий-экономикалық жақтан артта қалуынан хәм үстем класс уәкилдериниң, хәттеки Қарақалпақстанның Россияға қосылғаннан (1873) кейин рус чиновниклериниң де халықтың әдебият, мәдениатын раўажландыруға кеўил бөлмегенлигинен Қарақалпақстанның өз баспа сөз орынларына ийе болмаўы себеп болды. Деген менен революциядан бурын Қарақалпақстан аймағында Жийренше сөзлеринен хәм ол туўралы аңыз-әңгимелерден қолжазба түринде қағаз бетине түскенлери де болған. Буған мысал етип Турманов Султанның бизге айтып берген мағлыўматларын көрсетсек болады:

«9—10 жаслар шамамда, сонда 1912—13 жыллары болыўы керек, бир саўатлы ғаррының (молланың) Жийренше туўралы жазылған аңыз-әңгимелерди, ишинде Жийреншениң өз қосықлары да бар, қолжазба китапшадан бизлерге оқып бергени еле ядымда»⁶⁵—дейди ол.

Тилекке қарсы Октябрь революциясынан бурын Қарақалпақстан жеринде Жийренше туўралы жазып алынған бундай ески қолжазбалар бизиң қолымызға еле түспей атыр.

Мине, Жийренше туўралы Октябрь революциясына дейинги мағлыўматлар усылардан ибарат.

Бирақ, соны да айтыў керек, Октябрь революциясына дейин Жийренше өмири хәм әдебий дәрәтпелери арнаўлы түрде жыйналған да, жәрияланған да, изертленген де жоқ.

Жийренше сөзлерин, қосықларын хәм Жийренше

⁶⁵ Автордың 1973-жылғы халық арасынан жазып алған қолжазба дәптери, 46-бет. Турманов Султанның информациясы. инв. № 88733.

тууралы аңыз-эпигемелерди халық арасынан жазып алыу, баспада жәриялау, изертлеу сыяқлы ийгиликли ислер тек Октябрь социалисттик революциясынан кейин ғана Совет хукимети дәуиринде арнаулы түрде қолға алынды. Соңғы жыллары Жийренше сөзлери хәм Жийренше тууралы аңыз-эпигемелер топламларда, оқыу куралларын да, хрестоматияларда көбирек басылып жүрипти. Мәселен, «Шешендик сөздер»⁶⁶—деген топламда «Жийренше шешен менен Қаракөз Айым», «Жийренше шешен менен Қарашаш сулуу», «Он бес жас қуйын қуған жел менен тең»—деген аңыз-эпигемелер хәм Жийреншениң қысқа қосық, толғаулары бар. Ал «Әдебий мура»⁶⁷—деген топламда «Жийренше шешен менен хан», «Жийренше шешен», «Жийренше шешен хәм Алдар көсе»—деген революциядан бұрынғы баспаларда жәрияланған аңыз-эпигемелер қайта басылған.

Сондай-ақ, қарақалпақ мектеплериниң 9-класына арналған әдебият хрестоматиясы⁶⁸—деген топламда «Жийренше шешенниң атына байланыслы сөзлер» деген темада бирнеше аңыз-эпигемелер (ишинде Жийреншениң бирли-ярым өз сөзлери де бар); «Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары»⁶⁹—деген топламда «Жийренше шешенниң сөзлери» деген темада да бирнеше аңыз-эпигемелер басылған.

Жийренше шешен сөзлери хәм Жийренше тууралы аңыз-эпигемелер басқа да топлам-китаптарда азы-кем болса да басылып жүрипти. Биз оның бәрин көрсетип өте алмадық.

Бирақ, соны да айтып өтиу керек, Жийренше шығармалары, Жийренше тууралы айтылып жүрилген аңыз-эпигемелер усы уақытқа шекем белгили дәрежеде халық аузынан жазып алынып я Қазақстанда болып, ямаса Қарақалпақстанда болып өз алдына жеке топлам болып басылып шыққан емес. Бул жағдай Жийренше шығармаларын жыйнауға да, оны илимий көз қарастан

⁶⁶ Шешендик сөздер. «Жазушы» баспасы, Алматы, 1967, 19—29 бетлер.

⁶⁷ Әдеби мура. «Жазушы» баспасы, Алматы, 1970, 52—52-бетлер.

⁶⁸ Әдебият хрестоматиясы. IX-класс үшін, «Қарақалпақстан» баспасы, 1966, 54-57-бетлер.

⁶⁹ Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары, ҚКМБ—Нөкис—1962—Самарканд, 35—56-бетлер.

үйреніуге де еле де болса жетерли кеуил бөле алмай киятырғанымызды көрсетеди.

Анығын айтсақ бизге еле белгисиз Жийренше сөзлериниң, қосықларының, толғауларының хәм ол тууралы аңыз-эпигемелердиң қазақ, қарақалпақ, ноғай халықлары аузында хәм араллы өзбеклер арасында еле де көп екенлигине гүман жоқ.

Жийренше усы аталған төрт халықтың ортақ шайыры болғанлықтан, усы халықлардың қайсысында болса да, оның әдебий мийрасының толық жыйналып, өз алдына жеке топлам болып шығуына биз үлкен қууанышта болатуғынымызды билдиремиз.

Ал Жийренше шығармаларын, Жийренше тууралы аңыз-эпигемелерди халық арасынан жыйнау, баспада жәриялау жағдайларының бизиң республикамызда усы уақытқа шекем күтө төмен екенлигин жасырмай айтқанымыз жөн.

Соңғы жыллары Жийреншениң әдебий дөретпелерине илимий көз-қарастан таллау жасау қазақ илимпазлары арасында бирқанша қолға алынған сыяқлы. Бул жөнинде Б. Адамбаевтың «Шешендик сөздер»⁷⁰ деген топламға жазған алғы сөзин, М. Ғабдуллинның қазақ мектеплериниң 8-класына арналған әдебият оқыулығында⁷¹ «Аңыз-эпигемелер» деген бөлимдеги «Жийренше, «Қарашаш» деген темашасын көрсетсек болады. Булардан басқа, улыума шешенлик сөзлер тууралы мийнет жазған қазақ илимпазларының мийнетлеринде Жийренше шығармалары да азы-кем сөз болады. Ал, қарақалпақ әдебият таныу илиминде Жийренше шығармаларына анализ жасау иси енди-енди қолға алынбақ та. Бирақ, соны да айтып өтиу керек, Жийренше жөнинде усы уақытқа дейин айтылған пикирлердиң көпшилиги бирқанша кемшиликлерге ушыраған. Бириншиден, оларда Жийренше тек шешен сыпатында ғана көрсетиледи, оның шайырлығы еске алынбайды, екиншиден, Жийреншениң шығармалары толығы менен ауызеки халық дөретпелерине (фольклорға) киргизиледи, үшіншиден, Жийреншениң тарийхий адам болғанлығына гүман да

⁷⁰ Шешендик сөздер. Алматы «Жазушы» баспасы, 1967-ж. алғы сөз.

⁷¹ М. Ғабдуллин. Қазақ әдебиети, Алматы—1961, 33—35-бетлер.

туудырылады. Деген менен, усы уақытқа дейін Жийренше тууралы айтылган пикирлерде усындай кемшиликтердин болууына карамастан, ол пикирлердин барлыгы дерлик бизиң усы жумысты дурыс бағдарда жазууымызга өзлериниң салмақлы пайдасын тийгизди.

* * *

Жийренше тууралы пайда болган аңыз-эңгимелер хэм Жийреншениң өз сөзлери халық арасынан еlege дейин толыгы менен жазып алынган емес. Оларды халық аузынан жазуу иси буннан былай да дауам етилиуи сөзсиз. Соның ушын да Жийренше шығармаларын жыйнаушылардың дыққатына Жийренше тууралы аңыз-эңгимелердин хэм оның өз сөзлериниң тараған аймақларын шама менен шегаралап бериуи мақул көрдик.

Жийренше хэзирги қазақ, ноғай, қарақалпақ халықларының бурын аралас, қоралас бир ауқамда (ноғайлы ауқамы) жасап турған гезинде тууылып, ержетип, өз шығармаларын дөреткен шайыр болғанлықтан бул халықлар соң бир—биринен айырылысып, өз алдына шаңырақ көтерип халық болып қалиплескенде хэммесиниң ортақ бабасы болған Жийренше тууралы бурынғы-соңғы айтылып жүрилген аңыз—эңгимелерди хэм Жийреншениң сөзлерин өзлери менен бирге ала кеткен, солай етип, бул халықлардың хәрбири ол аңыз эңгимелерди хэм шайырдың сөзлерин атадан балаға, әуладтан—әуладқа өткерип бизиң заманымызга жеткерген. Соның ушын да хэзирдиң өзинде бул халықлардың биринде бар Жийренше тууралы аңыз—эңгимелер хэм Жийреншениң өз сөзлери екеншисинен де табылады.

Мәселен, ханның Жийреншени қанбақ, байыулы менен тиллесюге жибергени жөниндеги аңыз—эңгимелер хэзирги ноғайлар арасында да, қазақстанда да, Қарақалпақстанда да, араллы Өзбеклер арасында да халық аузында бар. Және олар бир—биринен онша айырмашылыққа ийе емес. Бул, бириншиден, усы аңыз—эңгимелердин өзиниң бурынғы түп нұсқасын улуума сақлағанын көрсетсе, екншиден, Жийренше тууралы аңыз—эңгимелердин хэм оның өз сөзлериниң хэзирги қазақ, қарақалпақ, ноғай халықлары хэм араллы өзбеклер арасына тендей тарағанлығын көрсетеди. Олай болатуғын болса Жийренше тууралы аңыз—эңгимелердин хэм ша-

йырдың өз сөзлериниң, қосықларының Қазақстан, Қарақалпақстан, өзбеклер арасы хэм хэзир ноғайлар жасайтуғын Дағыстан республикасы, Ставрополь аймағы хэм Арқа Кавказға тарағанлығы сөзсиз. Соның менен бирге Жийренше тууралы аңыз эңгимелер хэм шайырдың өз сөзлери Қырым, Астрахань жерлерине де тараған. Буған себеп, бириншиден, XIV—XV—эсирлерде хэзирги ноғай, қазақ, қарақалпақ халықларының этногенезин қураған руу—тайпалар, көшпели өзбеклер Қырым, Астрахань да жайлаған, екншиден, Қырым, Астрахань XV—эсирдин екнши ярымында Жәнибек ханның қол астына кирген. Жийренше Жәнибек ханның ақылгөйи болғанлықтан бул жерлерде де оның болууы сөзсиз. Буған В. В. Радловтың Қырым, Астрахань ноғайлары арасынан жыйнаған Жийренше тууралы аңыз—эңгимелерин хэм Жийреншениң айырым сөзлерин 1896-жылы жарық көрген «Образцы народной литературы северо-тюркских племен»⁷² деген мийнетинде ноғай тилинде бастырғанлығы дәлийл бола алады.

Мине, буннан келип шығатуғын жуумақ, Жийренше сөзлери хэм ол тууралы пайда болған аңыз—эңгимелер, баста көрсеткенимиздей-ақ, Қазақстан, Қарақалпақстан, хэзирги ноғайлар жасап атырған жерлерге, араллы өзбеклер арасына тараған. Соның ушын да жоқарыда аты аталынған жерлерге илимий командировкалар ямаса экспедициялар шөлкемлестирилсе, сол жерлердеги халықлар арасынан Жийреншеге тийнсли мағлыұматлар жыйналса хэм сол жерлердеги илимий китапханалар фонды, архив пенен танысылынса шайырдың өмири хэм әдебий дөретпелерин тереңирек үйренюге сөзсиз пайдаллы болар еди деп ойлаймыз.

ЖИЙРЕНШЕ ЗАМАНЫНА ҚЫСҚАША ТҮСИНИК

«Шайыр—ең алды менен адам, оннан кейин өз елиниң азаматы, өз заманының улы. Халықтың рухы, заманның рухы оған басқаларға қарағанда кем тәсир етиуи мүмкин емес»⁷³—дейди В. Г. Белинский.

⁷² В. В. Радлов. Образцы народной литературы северо-тюркских племен, часть УП, СПб, 1896, стр. 205—208.

⁷³ В. Г. Белинский. Взгляды на русскую литературу 1847 г. собр. соч в 3 томах, ГИХЛ, Москва, 1984, том 3, стр. 1972.

Жийренше де өз заманының адамы. Сонын үшін да сол заманның сиясий—экономикалық, мәдений жағдайларының Жийреншенің рухый байлығының раўжланыуына, өмірге көз—қарасының қәлиилесиўине бирқанша өз тәсийрин тийгизген болыуы да сөзсиз. Сонлықтан да Жийренше жасаған заманға қысқаша түсиник берип өтиўди қәжет деп билдик.

XIV—әсирдин 90-жылары Тимур Жошы улыебның бир бөлими болған Алтын Орда мәмлекетине қыйрата соққы берди. Бул соққы Алтын Орда бирлеспесиниң тез пәт пенен ыдырыуына алып келеди.

«Ху әсирдин басында Алтын Орда мәмлекети ыдырады, жойылды. Оның орнына жеке—жеке шағын ханлықлар қурылды»⁷⁴—деп дурыс көрсетилген «Ертедеги әдебиет нусқалары»—деген китапта. Мәселен, XV—әсирдин орта гезлеринде Волга дәрьясының орта хәм төменги бойларында Қазан хәм Астрахань ханлықлары дүзиледи де, бурын Алтын Орданың бир бөлеги болған Хорезм Тимурудлер қоластына өтеди. Бурын Алтын Ордаға тийисли болған Қырымда тағы бир ханлық дүзилди, ол Турция мәмлекетиниң қол астына өтеди. Алтын Орданың ыдырауы хәм өз ишиндеги социаллық—экономикалық процесслердин кескинлесиўи XIII—XIV әсирлерде Волга дәрьясының шығысынан баслап тап Батыс Сибирь кеңислигине дейинги аралықта, ал XIV—әсирдин аяғы XV—әсирдин бас гезинде пүткил Дешти—Қыпшақ далалықларына (Днепр дәрьясынан Шығысқа қарай Ертис дәрьясы менен

дың ишиндеги ең кең аймақларды ийелегенлери ноғай (манғытлар) улусы хәм көпшели өзбеклер (бурынғы Шейбана) улусы еди.

Ноғай (манғытлар) улусы XIII—әсирдин екинши ярымында Ноғай деген әмирге ерип Алтын Ордан бөлинген, бирақ кейин Ақ Ордаға гәрезли болған аты монголша, ал басым көпшилиги Дешти—Қыпшақлы түрк руўлары болған манғыт тайпасынан (XV—әсирдин басында «Манғыт ордасы» деп те аталынған) қурылған еди. Усы Ноғай улусындағы манғытларға XV—әсирдин екинши ярымында «Ноғай»—деген атақ биротала орнаған. Ал ноғай улусы, айырым ұақытлары «Манғытлар ордасы»—деп те аталынатуғын улус, енди биротала «Ноғай ордасы»—деп атанған.

«XV—әсирдин екинши ярымында манғытлар өз атларын өзгертип «Ноғай ордасы»—деп атанған»⁷⁶—дейди Б. Д. Греков хәм А. Ю. Якубовский.

XV—әсирде ноғай улусы—ордасы Волга дәрьясы менен Урал дәрьясының аралықларындағы далалықларда, ал көшпели өзбеклер улусы Абулгазийдың көрсетиўине қарағанда (Абу—л—Газий Бахадур—хан 1643—1633 жыллар аралығындағы Хорезмниң ханы хәм белгили тарийхшысы) Урал тауының алдыңғы етегинен баслап, Орал, Илек, Иргиз, Иртыш дәрьяларының бойларына хәм Арал теңизи жағалары менен Сырдәрьяның төменги бойларына жайласқан. Бирақ, бул еки улустың арасындағы усы көрсетилген шеғраны XV—әсирдеги толық тастыйықланған шеғара деп қа-

нып жүретуғын болған.⁷⁷ Ноғайлар (маңғытлар) менен көшпели өзбеклер этникалық құрамы бойынша бірқанша биргелки болған. Ноғайлар да (маңғытлар), көшпели өзбеклер де түрк тилинде сөйлейтуғын болған. Гейбир жыллары еки улустың бірқанша руу—тайпалары аралысып та, қатар көшип қонып та жүретуғын болған. Хәттеки, қыпшақ, Қоңырат, қаңлы, уйғыр, кенегес, қытай, маңғыт хәм т. б. руу—тайпалардың ауыллары ноғайлар (маңғытлар) арасында да, көшпели өзбеклер арасында да жасаған. Соның ушын да бул еки улус экономикалық, мәдений рауажланыу мағынан да бирдей дерлик болған.

Еки улустың да руу—тайларының басым көпшилиги шаруашылық пенен шуғылланған. Екеуинде де патриархал феораллық қатнас үстемлик сүрген. Усы жерде бир ескерте кететуғын нәрсе, жоқарыда аталған руу—тайпалар хәзирги ноғай, қазақ халықларының руулары болатуғын болса, тап усы руулар хәзирги қарақалпақ халқының да ең негизги үлкен руулары болып есапланады. Бул усы аталған халықлардың тийкарғы ата бабаларының XV—әсирде хәм оның да аржағында бир араласып жасағанлығын көрсетеди.

Соны да айтыу керек XV—әсирдің 50 жылларында Орыс ханның туқымлары Кирей (Гирей) хәм Жәнибек султанлар өзлерине тийсли бирқанша руулар менен Шығыс Дешти Қыпшақтағы көшпели өзбеклердің ханы (1428—1478) Абылқайырдан⁷⁸ бөлинип көшип Моголстанға (Моголстан бул гезде шығысында Барс көл (хәзирги аты Баркөл), Имил, Иртыш дәрьяларын ийелеген, арқасында Конча—теңизи (хәзирги аты Балқаш көли), Бум (бумши), Қаратал дәрьялары менен, батысында Туркстан, Ташкент пенен, қубласында Ферғана вилайети, Қашғар, Ақ суу, Чалыш дәрьялары менен шегараланған, Моголстанда түрк—қыпшақ, Маңғыт руу—тайпалары да болған) келип, Исан—Буғы—ханның (1447—1462-жыллары хан болған) қоластындағы Шу дәрьясының батыс ойпатлығынан, Сары суу, Талас, Бадам дәрьяларының бойы, Қозыбас, Қаратаудың

⁷⁷ История Узбекской ССР. В четырех томах, том первый, Издательство «ФАН» Узбекской ССР. Ташкент. 1967, стр. 503.

⁷⁸ Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков, Издательство «Наука» Казахской ССР. Алма-Ата—1969, 137—138-бетлер.

Моголстанға қарайтуғын арқа етеклерине қонысланған.⁷⁹ Бул көрсетилген жерлерге көшип келгенлер әдеп өзбек—қазақ болып аталынып, кейин тек қазақ деген ат пенен аталып кетеди. Кирей менен Жәнибек султанлар басқарған руу—тайпалардың биразы XV—әсирдің 60-жыллары Арал әтирапындағы далалықларға көшип, Дешти—қыпшақтың арқасындағы, Есил, Нура, Тобыл дәрьяларындағы қыслау, жайлауларын қайта ийелейди.⁸⁰

Мухаммед Хайдардың (Мухаммед Хайдар—мырза доғлат, Эмир Сайид Алидин баласы, «Тарих—Рашиди»—деген шығарманы жазған Мырза Мухаммад Хайдар бек Мухаммад Хусайн Курәкан доғлаттың бабасы, XV—әсир) айтыуына қарағанда Кирей менен Жәнибек басқарған руу—тайпалардан 1465-жылдан баслап (жоқарыда көрсетилген аймақларда) қазақ хандығы дүзилген.

Бирақ, соны да есте тутьу керек, қазақ хандығы аспаннан түскен жоқ, ол көшпели өзбеклер улусының, ноғай ордасының, Моголстанның қоластындағы гейбир көшпели түрк руу—тайпаларының бөлшелеринен құралған ханлық еди. Бул ханлыққа кирген руу—тайпалардың ишинде жоқарыда көрсетилген Маңғыт, Кенегес, Қытай, Қоңырат, уйғыр, қаңлы сыяқлы руу—тайпалардың да бөлшектери бар еди. Сонлықтан да көшпели өзбек улусы да, ноғай (маңғытлар) ордасы да хәм қазақ хандығы да XIV—әсирдің аяғына дейин мәдений, хожалық, шаруашылық турмысы жағынан бир биринен айтарлықтай айырмашылыққа ийе болмаған. Бул аталған улуслардың көпшилик руу—тайпалары сахрадағы көшпелилер болғаны менен улыуа

⁷⁹ Көшпели өзбек улусынан Кирей менен Жәнибекке ерип көшкен руу—тайпалардың бирлеспесиниң дәслепки ханы Кирей болады да, ол бирнеше жылдан кейин қайтыс болып, орнына Жәнибек хан болады (1456—1478), тарийхта Жәнибекти қазақ хандығының биринши ханы деп атайды. Жәнибектен кейин Кирейдің үлкен баласы Бурындық хан болады. Бурындықтан кейин Жәнибектин баласы Қасым хан болады. Тарийхий хымағлыұматларда қазақ хандығы Қасым ханның ханлық дәуиринде оғада күшейеди. Мәселен, 1523—1524 жыллары қазақ хандығында миллионнан астам адам болған. Қараңыз: Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков, Алматы—1969, стр. 219—223.

⁸⁰ Ильяс Есенберлин. Алмас қылыш, «Жазушы» баспасы. Алматы—1971, 212-бет.

усы улуслар жайласқан аймақтарда Сығанақ (Сыр-дәрьяның төменгі жағасында болған қала), Созақ (Қаратаудың қубла бети, Сырдәрьяның он жағасында), Сауран (Сыр-дәрьяның төмені), Отрар (Сыр-дәрьяның орта жағасы), Узгент (Жент пенен Сығанақ қалаларының аралығы, Сырдәрья бойы), Сайрам (хәзірғи Чимкент қаласының 20 км шығысында болған бұрын), Арқуқ (Сыр-дәрьядан 6—8 км қашықтықтағы Аққорған дәрьясының бойы), Аққорған (Түрк-стан менен Ташкент ортасындағы орта әсирдегі қала), Орда Базар (Кенгир деген дәрьяның бойында болған қала), Саудақент, Сүткент, Қумкент, Арқуқ хәм т. б. қалалар болған. Мәселен, белгилі илимпаз П. И. Рычков 1762-жылы шыққан «Орынбургская топография» атлы мийнетінде Туркестан үлкесін толық сыпатлай келип, «Бұрын бул аймақта отыздан аслам қалалар болған»⁸¹—деп көрсеткен. Илимпаздың «бұрыны» XV—әсирди, яғный Жийренше жасаған дәуірди өз ишине алады. Ал, оның «аймақ»—деп отырғаны Туркестан үлкеси. XV—XVI әсирлерде Сырдәрьяның төменгі хәм орта жағасындағы үлке Туркестан⁸²—деп аталған. П. И. Рычковтың айтыуына қарағанда усы Туркестан үлкесінде XV—XVI әсирлерде отыздан аслам қалалардың болғанлығы байқалады. Бірақ, Туркестан көшпелі өзбеклер улусының, ноғай, (маңғытлар) ордасының, қазақ ханлығының XV—әсирде жасаған аймағының бир бөлеги ғана, яғный Туркестан Дәшти Қыпшақ далалықларының бир бөлими. Мине, буннан улыма Дәшти Қыпшақ далалықларында, яғный XV—әсирде жоқарыда аталған улуслар жасаған аймақтарда қала санының аз болмағанын көреміз. Ал енди соны да айтыу керек, жоқарыда аты аталынған қалалардың көпшилиги өзлериниң әйемги хәм орта әсирлик мәденияты, илими менен қашшаннан-ақ дүньяға танылған қалалар еди. Мәселен, Отрарда IX—әсирдин аяғы X—әсирдин басында пүткил дүньяға мәлим, көзиниң тирисинде ақ «Шығыс Аристотели» («Екинши утсаз») аталынған

⁸¹ Бул мағлыұмат Қарл Байкаков, Бекен Нурмуханбетовтың «Көне заман куэси» атлы мақаласынан алынды. «Жулдыз» журналы, 1974, № 1, 197-бет.

⁸² См; Материалы по истории Казахских ханств XV—XVIII веков. Изд. «Наука» Казахской ССР, Алма-Ата—1969, стр 16, 494.

Әбуұнасыр Әл—Фарабий тууылып өсти хәм өзиниң мәңги өлмес шығармаларын жазды. Бул қалада дүньяға мәлим математик, астроном Ғаббас ибн Саид Әл—Жауҳарий, тил имиминиң негизин салыушылардың бири «Тил дүзетну кітабы» ның авторы, қыпшақтың талантлы илимпазы Әбуұнасыр Исмайыл Ибн Хамит Әл Жауҳарий хәм т. б. көплеген илимпазлар, шайырлар тууып—өскен, жасаған. Отырар сыяқлы әдебияты, мәденияты менен дүньяға мәлим қалалардың бири Сығанақ қаласы болған. Бул тууралы Сығанақта тууылып өскен, бірақ кейин Бағдатта жасаған шайыр Сығнакий былай деген:

«Бул ел бұрын бейбит, еркин ел еди,
Билимдилер мекен еткен жер еди,
Мунан «ныхаяны» жазған ақын шыққан,
Мунан «Кидаяны»⁸³ жеңилеткен илимпаз шыққан,
Егер бизге қайта тууыу нәсіп болса,
Биз усы Сығанақта ғана турар едик».⁸⁴

XV—әсирде Отырар, Сығанақ хәм т. б. жоқарыда аталған қалалардың барлығы да улыма Дәшти—Қыпшақ даласының, ноғай (маңғытлар) улусының—ордасының, қазақ ханлығының да мәденият, илим ор-айы, сауда—сатлық киндиклери, дин ошағы болған.

Ноғай (маңғытлар) ордасының, көшпелі өзбеклер улусының, қазақ ханлығының қала хәм қала типіндеги елатлы пунктларында, сондай-ақ дәрьялардың жағаларында жасаған руу—тайпалардың бөлшеклери тий-карынан отырықшылар болған. Олардың қала хәм қалаға мегзес қорғанларда, елатлы пунктларда жасағанлары шаруашылық пенен қоса өнерментшилик пенен де шуғылланған, ал дәрья жағаларында жасағанлары шаруашылық пенен қоса дийқаншылық пенен шуғылланған, жап—салмалар, каналлар қазып, аяқтан сууғарып жер еккен.

XV—әсирде дуйханшылық пенен шуғылланыуға көбирек көшпелі өзбек улусының руу—тайпаларының биразы бейимлесе баслайды.

Бул жерде К. Маркстың «Күн Шығыстағы руу—

⁸³ Хидая—дин хәм нызам бойынша илим.

⁸⁴ Орта Азия мен Қазақстан улы ғалымдары, «Қазақстан» баспасы, Алматы, 1964, 24-бет.

тайпалардын гөне заманлардан-ақ бир жағы көшпели, бир жағы отырышы болып өмир сүргенлери байқалады»⁸⁵—деген пикири ноғай (маңғытлар) улусы—ордасына, көшпели өзбеклер улусына хәм қазақ ханлығына да тиккелей тийисли деп есаплауға болады.

Мине, бул Дешти—Қыпшақ далалықларында жасаған руу тайпаларда XV—әсирде көшпелилердин де, ярым көшпелилердин де, отырықшылардын да болғанын көрсетеди.

Ноғай (маңғытлар) ордасы, көшпели өзбеклер улусы, қазақ ханлығы сиясий—экономикалық, мәдени жақтан өз-ара байланыста болып қоймастан, олар Моғолстан (Жети суу үлкеси) Хорезм, Хорасан, Мавераннахр (Ма—вара ал—нахр—» Дәрьяның аржағындағылар)—усылай атаған араблар жайхун (Әмиү-дәрья) дәрьясы менен Сайхун (Сыр дәрья) дәрьясы аралығындағы егиншилик пенен шуғылланатуғын отырықшы елатларды), Орта Азияның ең ири қалалары менен, әсиресе Ташкент, Самарканд, Бухара, Ферғана хәм Хоросан мәмлекетиниң бас қаласы Герат пенен де сауда—сатлық қатнаста болып, терең мәдени—экономикалық байланыста болған. Ноғай (маңғытлар) ордасы, көшпели өзбеклер улусы, қазақ ханлығы рус, болгар, сибирь халықлары⁸⁶ хәм олардын бирқанша белгилі қалалары менен де сауда қатнаста болған. Өйткени, Дешти—Қыпшақ далалықларындағы көшпелик көшпели руу—тайпалар дән, қурал—сайманларға зәрүр болса, Орта Азиядағы хәм басқа да жерлердегі отырықшы халықлар хәм тайпалар жүн, гөш хәм тағы сондай малдан өндирилетуғын затларға зәрүр еди. Мине, усы жағдай көшпелилер менен отырықшылар арасындағы мәдени—экономикалық байланыслардын тереңлесиуине себепши болды.

Ноғай (маңғытлар) ордасының, көшпели өзбеклер улусының, қазақ ханлығының Хорезм, Хорасан, Маверан Нахр (мауреннахар), сондай-ақ Ташкент, Самарканд, Бухара хәм т. б. халықлар (қәуимлер де бар) хәм қалалар менен сауда—сатлық ислеп, сиясий,

⁸⁵ К. Маркс. Ф. Энгельс. Избранные письма, госполитиздат, 1974, 73-бет.

⁸⁶ История Узбекской ССР. Том. I, книга первая, Изд. Академии наук Узбекской ССР, Ташкент—1955, 371-бет.

мәдени, экономикалық байланыста болуы, усы улусларда (ноғай ордасы, көшпели өзбеклер улусы, қазақ ханлығы) өмир сүрген Жийреншениң де сол халық—қәуимлердин, қалалардын биразын көрген хәм олардын мәдениаты, әдебияты менен танысқан болуы да ити-мал деп шамалауға болады.

XV—әсирде Сығанақ, Отрар, Яса (Туркстан), Самарканд, Бухара, Герат, Аққорған, Сайрам, Созақ хәм т. б. ири қалаларда көп санда мешит—медиреселер, кітапханалар, хәрқыйлы қол өнеркәсип кәрханалар болған; жәмийетлик Имарат салыу (мәселен, монша т. б.), сыя жайылмауығын, жыртылмауығын, шүберектей мықлы қағаз (мәселен, Самаркандта) шығаруы, тастан қашап мусин (мәселен, Дешти—Қыпшақ руу-тайпаларында) соғуы⁸⁷ иси өскен; архитектура, музыка, живопись, поэзия, графика, прикладное искусство, каллиграфия, миниатюра хәм тағы басқалар тез пәт пенен рауажланған, пүткил дүньяға мәлим илимпазлар, кітап көширүшилер, шайырлар жасаған. Мәселен, Самаркандта Салахутдин Муса ибн Мухаммед Қази—заде Руми, Улугбек, Захириддин Мухаммед Бабурь, Хафази Абури (1430-ж. өлген), Абу—ар—Раззак Самарканд (1482-ж. өлген), ас Сафи; Гератта Алишер Науайы (1441—1501), Нурруддин Абдурахман Жами (1414—1492); Ноғай (маңғытлар) ордасында—ауқамында Асан қайғы, Соппаслы Сыпыра жырау, Котан жырау, Доспамбет жырау (XV—әсирдин екінши ярымы XVI—әсирдин биринши шерегинде жасаған), Шалкийиз жырау Тилениш улы (1465—1560 жыллар, «Қобыз Сарыны» кітабы бойынша) хәм т. б. көплеген жыраулар, шайырлар, илимпазлар Жийренше менен заманлас жасады хәм олар өзлериниң өлмес тууындыларын дәретти.

Мәселен, Науайының XV—әсирдин екінши ярымында дәреген «Фархад хәм Шийрин», «Лейли хәм Маж-

⁸⁷ XV—әсирде Ноғай (маңғытлар) ордасында—ауқамында Қозы Көрпеш, Баян сулыу гүмбезиниң алдына тастан қашалып исленген үш хаял, бир ер адамның мүсини орнатылған. Буны 1856 жылы Шоқан Уәлиханов қәлем менен блокнотына салып алады. Академик Маргуланниң айтыуына қарағанда үш хаял мусинниң биреуи Баян Сулыу, екіншиси оның апасы Айғыз, Үшіншиси Баянның женгеси; ер адам—Қозы Көрпештиң мүсини. (Ә. Жиреншин. Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы—1971, 95—98 бетлер).

нун», «Жети аспан» хэм т. б. дәстанлары; Жамийдин «Жети тах» (Семь престолов») хэм т. б. поэмалары Орта Азия, Мавераннахр, Хорасан, Хорезм, Лешти—Қыпшақ жерлерине, хэттеки пүткил Шығыс еллерине сол дәуирдин (XV әсир) өзінде ақ кең таралған еди.

Әдебиятта рәсмийлесип жүрген документлерден, сондай-ақ халық ауызынан жазып алынған информациялық материаллардан Жийреншениң хан сарайларында болған адам екенлиги белгили. Көпшилик ханлардың сарайларында кітапханалардың болғанлығы,⁸⁸ атақлы илимпазлардың, шайырлардың, кітап көшириушілердин жасағанлығы бизге тарийхтан мәлим. Мәселен, Махмуд Газнауиддин (988—1030-жыллары Газневид мәмлекетине хан болған) еки жүздей илимпазлары, жүзден аслам кітап көшириушілери, ал XV—әсирдеги көшпели өзбеклер ханы Абылқайырдың (1428—1468) онлаған хатшылары, кітап көшириушілери болған. Бул тууралы тарийхий документлер Орынбор шекара комиссиясының архивинен табылып отыр.⁸⁹

Хэттеки соны да айтыу керек, XIV—әсирдин өзінде-ақ, Дешти Қыпшақлы руу—тайпалар арасында қолдан кітап басып шығаруы исиниң белгили дәрежеде раўажланғаны тууралы да мағлыұматлар бар. Әлбетте, буннан баспа шрифлер, баспа станок бирден Дешти Қыпшақлыларда пайда болған екен деген түсиник шықпауы керек. Баспа шрифлер, баспа станок (күтә әпиуайы—примитивный) дәслепа Қытайда (XI әсир) Би Шен деген қарапайым уста киси тәрепинен ойлап шығарылады да қытай елинде бул кең қолланылады. XIV—әсирде усы станок типи (үлгиси) Қореяға ауысады. 1392-жыл Кореяда кітап фабрикасы ашылған. Кітап басып шығаруы әдисин корейлықлардан Японлар (XIV әсир) үйренеди хэм өз елинде кітап басып шығаруы исин раўажландырады.⁹⁰

Мине, усы дәуирде (XIV—әсир) мәдениаты, әдебияты раўажланған еллердин бири болған уйғыр, дун-

⁸⁸ Мәселен, Отырар қаласының хан сарайындағы кітапхана өзиниң кітап хорының байлығы жағынан IX—X әсирден XIII әсирге шекем дуньяда екінши орында тутқан.

⁸⁹ Ә. Жийреншин. Қазақ кітаптары. Алматы. 1971, 110-бет.

⁹⁰ Ә. Жийреншин. Қазақ кітаптары тарихынан, Алматы, 1971, 153-бет.

ган еллерине, сондай-ақ Дешти Қыпшақ ханлықларына да қолдан кітап басып шығаруы әдиси тараған. Бир-ақ, кітап басып шығаруы мәдениаты сонғы әсирлерде қандай да бир себеплер менен Дешти Қыпшақ ханлықларында раўажлана алмаған. Кітап басып шығаруы әдиси XV—әсирде Европаға ауысып, Голландияға (1450-жыллар), Германияға (1445), Итилияға (1465), Швейпарияға (1478), Францияға (1470), Венгрияға (1473), Испанияға (1474), Польшаға (1476), Чехияға (1478), Туркияға (1490), ал XVI әсирде Литваға (1525), Россияға—Москваға (1564) тараған хэм келешекте кең раўажлана алған.⁹¹ Бул тууралы Ә. Жийреншинниң мына сөзлерин мысалға алсақ болады:

«XIV—әсирде уйғыр, қазақ, дунған еллеринде де кітап басыуы иси раўажланады. Буған француз археологи Пелионың Шығыс Туркстандағы «Мың әулийе» деген жерден литер менен куйылған конструктор әриплерин тапқаны дәлил. Бирақ, оны жасаушылар ҳаққында еле күнге шекем дәреке жоқ. XV—әсирдин ортасында термели баспа иси батысқа ауысады. Рим папасы Лев X өзиниң елшиси Павел Джовионы шақырып алып, өзине Португалия короли сыйлыққа жиберген типография усылы менен басылған Шығыс кітаптарын көрсетеди»⁹²—дейди ол.

Мине, усы келтирген мағлыұматларға қарағанда Дешти Қыпшақ далалықларындағы руу—тайпалардың ири қалаларында, хан сарайларында XIV—әсирде кітап басып шығаруы исиниң белгили дәрежеде раўажланғанлығы хэм басып шығарылған кираплардың XIV—XV әсирлерде кітапханаларда, әсиресе хан сарайларындағы кітапханаларда сақланған болуы сөзсиз. Олай болатуғын боса, хан сарайларында болып турған Жийреншениң ханның кітаханасындағы кітаптар менен танысуына, ханның илимпазлары, кітап көшириушілери, шайырлары менен пикирлесип туруына, олардың даналық сөзлерин еситуине, шығармаларын оқытып тыңлауына, солар арқалы басқа еллердеги шайырлардың шығармалары менен танысуына да мол мүмкиншилик болғанлығы сөзсиз. XV—әсирде Ноғай

⁹¹ Ә. Жийреншин. Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы. 1971, 157—158 бетлер.

⁹² Сонда, 153—154—бетлер.

ордасында—ауқамында «Қоблан»⁹³ «Ер Тарған»⁹⁴ хәм т. б. көплеген дәстанлар дәреді хәм олар Дешти Қыпшақ далалықларындағы руу—тайпалар арасына кең тарады.

«XV—әсирде тууған эпостың тили усы күнге тозбай жетип отыр»⁹⁵—деп көрсетеді Тәкан Әлимқұлов. Бул жерде Әлимқұлов тек «Қоблан». «Ер Тарғын» дәстанларының тилин нәзерде тутып қоймастан, XV—әсирде Дешти Қыпшақ далалықларында дәреген хәм сол жерлердегі руу—тайпалар арасына кеңнен тараған улыма дәстанлардың тилин нәзерде тутып отыр. Олай болатуғын болса, XV—әсирде Дешти Қыпшақ далалықларындағы руу—тайпалар арасында «Қоблан», «Ер Тарғын» дәстанларынан басқа да бираз дәстанлардың пайда болып, сол жерлердегі руу—тайпалар арасына тарағанлығы сөзсіз. Мине, Жийреншениң XV—әсирде дәреген дәстанлар менен де, сондай-ақ XV—әсирден бұрын пайда болған, мәселен, Фердаусийдің «Шах—намә» сы (XI—әсир), Юсуф Баласағунның «Қутадғу билиг» («Бахытқа баслаушы билим» 1069-жылы «Шах—нама» дәстанының тәсийринде жазылған. Бунда, жети суу, Ыссық көл, Қашгария жерлери сүүретленеди; Баласағун, Таразкент, Қашгар, Сыр—дарьялар аталынады) шығармасы,⁹⁶ Хожа Ахмет Яссауийдің («Диван—и—хикмет»—«Даналық туұралы кітап», XII—әсир, Яссауий 1166 өлген), Сулеймен Бақырғаний—Ғақим атаның (қосықлар топламы «Бақырған» деп аталынады, өзі 1186 жылы өлген) шығармалары—қосықлары, араб ертегі «Мың бир түн», индуслар ертегі «Тотынама»; түрк қәуимлери арасында дәреген «Алпамыс» дәстаны (VII—VIII әсирлер)⁹⁷, Сыр—Дарья бойында оғуз—қыпшақ тайпалары ишинде дәреген «Муңлық—Зарлық»

⁹³ Ә. Жийреншин. Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы—1971-ж., 79-бет.

⁹⁴ М. Ғабдуллин, Т. Сыдықов. Қазақ халқының батырлық жыры. Қазақ ССР ин-нің «Ғылым» баспасы, Алматы—1972 ж., 163-бет.

⁹⁵ Тәкен Әлимқұлов. Жумбақ жан. «Жазушы» баспасы, Алматы—1972-ж., 111-бет.

⁹⁶ История Казахской ССР. том I. Изд. Академии наук Казахской ССР, Алма—Ата, 1957, стр. 109.

⁹⁷ М. Ғабдуллин, Т. Сыдықов. Қазақ халқының батырлық жыры. Қазақ ССР—нің «Ғылым» баспасы, Алматы—1972, 55—56-бетлер.

(X—әсир)⁹⁸ ертегісі; Дешти Қыпшақлылар арасында пайда болған «Қозы Көрпеш, Баян Сулыұ» (XIV—әсир)⁹⁹, «Тоқтамыс хан менен Едиге» (XIV—әсир)¹⁰⁰ хәм тағы сондай халық дәстанлары, ертегілері, жазба әдебиет шығармалары менен де таныс болған болыуы итимал. Бизин булай деп шамалауымыздың себебі, «Алпамыс», «Муңлық Зарлық», «Қозы Көрпеш, Баян сулыұ», «Тоқтамыс хан менен Едиге» хәм т. б. көплеген дәстанлар, ертегілер XV—әсирде пүткил Дешти Қыпшақ далалықларының түпкір—түпкірлеринен, ал «Шах—нама», «Қутадғу бийлиг», «Мың бир түн», «Тотынама» болса, тек Дешти Қыпшақ далалықларындағы руу тайпаларға ғана емес пүткил дүнья жүзи халықлары арасына таралып үлгерген еді. Бул жөнинде Тәкен Әлимқұловтың «Шығыстың «Илиадасы» атанған бул әжайып эпопея («Шахнама»—П. А.) ерте гездің өзінде ақ талай елге тараған»¹⁰¹—деуі сөз жоқ шынлық (Әлимқұловтың «ерте гез» дегенинен XV—әсирді хәм оның аржағындағы әсирлерди де түсінеміз). Ал Хожа Ахмет Яссауийдің («Диван—и Хикмет»), Сулейман Бақырғанийдың («Бақырған») қосықлары—шығармалары болса, булар XV—әсирде (әлбетте, бұрын да) Орта Азия, Ләшти Қыпшақ жерлериндегі мешит—медиреселерде оқыу қуралы сыпатында пайдаланылған.

«Еки топлам да («Диван—и Хикмет» хәм «Бақырған» —П. А.) Орта Азия хәм Қазақстан жерлериндегі барлық медреселерде жүзлеген жыллар дауамында оқыу қуралы хызметин атқарды»¹⁰²—делинген «История Казахской ССР»—деген кітапта.

Усындай мәдени, әдебиет орта (среда) Жийреншениң билиминиң теренлеуине, шешенлик, шайырлық талантының артып, дүньяға көз қарасының қәлипле-

⁹⁸ Әуелбек Қоңыратбаев. Қазақ ауыз әдебиетинин исламға дейингі дәуири. «Жұлдыз журналы», № 155-бетлер.

⁹⁹ Ә. Жийреншин. Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы, 1977 ж., 99-бет.

¹⁰⁰ Бул да сонда, 67-бет.

¹⁰¹ Тәкен Әлимқұлов. Жумбақ жан. «Жазушы» баспасы, Алматы 1972, 67-бет.

¹⁰² История Казахской ССР. Изд—во Академии Наук Казахской ССР, Алма—Ата, 1957, стр. 111.

сиўине өз тәсийрин тийгизген болыўы сөзсиз. Бирақ, соны да айтыў керек, ол гездеги ханлардың басым көпшилиги өзиниң жеке қарабасының ғамы ушын, тах ушын туўған әкесин де, баласын да аямайтуғын, халықты езиўши зулым болған. Әдебиятта рәсмийлесип жүрген документлерге, сондай ақ халық аўзынан жазып алынған информациялық материалларға қарағанда Жийренше Абылқайыр, Жәнибек ханлар менен бирге жүрген. Ал усы Абылқайыр хан да, Жәнибек хан да халықты аяўсыз езген ханлар. Мәселен, XV—әсирдин орта таманында Хорасан хәм Мавераннахр мәмлекетлеринде дийқанлардан өндирилетуғын салықлардың саны 10—11 ге жеткен¹⁰³ болса, тап усы сыяқлы салықлардың турлери Абылқайыр (көшпели өзбеклер улусының ханы) менен Жәнибек (қазақ ханлығының ханы) ханлардың дийқан хәм шаруаларынан да өндирилетуғын еди деп есаплаўға болады. Өйткени, аш—жалаңашлыққа, жетиспеўшиликке, аўыр салыққа шыдамай көп хожалықлардың, хәттеки айырым тутас руу—тайпалардың өзлериниң ата—мәканын, жайларын, қонысларын таслап Абылқайыр хәм Жәнибек ханлардың қол астынан басқа бир жақларға көшип кететуғынлығы жөнинде халық аўзынан жыйналған бизде информациялық материаллар аз емес. Буған Жәнибек ханның тусында аўыр салық туўралы халық аўзында айтылып жүрген мынандай бир қосық қатарлары дәлил бола алады:

«Бурынғы өткен заманда,
Жәнибек хан болады.
Семиз бенен тазларға,
Салық салып алады.
Сонда да қалта толмады,
Толар заман болмады,
Отырған халқын постырып,
Қуры тамы қалады»¹⁰⁴

Бул халық қосығы болғаны менен Жәнибек хан заманының хақыйқый турмысын сүүретлеп турғанлығына дау жоқ. Усындай хан зулымлығын өз көзи менен көр-

ген, халықтың аўыр тәғдийрине жаны ашыған Жийренше зулым ханлардың зулымлығын шешенлик, шайырлық сөзлери менен ийни келген жерлерде ашықтан ашық әшкаралап турған. Жийреншениң ханларға қарсы айтылған шешенлик сөзлери, толғаулары усындай хан заманының қысыўметинде, усындай тарийхый жағдайларда дөреген. Солай етип, Жийренше жасаған заманның тарийхый жағдайлары, бириншиден, Жийреншениң сана—сезиминиң, дүньяға көз қарасының, билиминиң өсип раўажланыўына, шешенлик, шайырлық талантының қәлиплесиўине тәсир еткен болса, екиншиден, оның ханларға деген өшпенлилизин туўдырды.

ЖИЙРЕНШЕНИҢ ӨМИРИ ТУУРАЛЫ

Жийреншениң қай жылы туўылып, қай жылы өленлиги жөнинде еlege дейин бизиң қолымызда дәрекли материал жоқ. (Бундай материалдың мүмкин келешекте табылып та қалыўы). Бирақ, бизиң дәўримизге жеткен халық аўзындағы аңыз—әңгимелерге қарағанда Жийренше Жәнибек ханның сарайында жасаған, оның ақылғөйи, ўезири болған адам. Бул туўралы Шоқан Уәлихановтың мына сөзлери дыққатқа турарлық:

«Жәнибек дана мәмлекет ғайраткери болғанлықтан оны Әз Жәнибек атандырды, ал оның ўезири, ақылғөйи, дилмәри Жийренше шешен еди»¹⁰⁵—дейди ол.

Жәнибек 1456—1478 жыллар аралығында қазақ ханлығын құрған.¹⁰⁶ Гейпара информациялық мағлыұматларға қарағанда Жийренше Абылқайыр хан сарайында да болған.¹⁰⁷ Абылқайыр 1428—1468 жыллары Сибирьден баслап Сырдарьяға дейинги аралықта жасайтуғын көшпели өзбеклердиң ханы болған адам.¹⁰⁸ Жийреншениң Абылқайыр хан маңында болыўы да шынлыққа

¹⁰⁵ Ч. Валиханов. Сочинения. СПб, 1904, 304-бет.

¹⁰⁶ Ә. Жиреншин. Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы, 1971, 87-бет.

¹⁰⁷ Автордың 1973-жылы халық аўзынан жазған қолжазбасы, информаторлар Рустемов Қайыпназардың (1900-жыл туўылған 63 бет) хәм Бийсенов Серикбайдың 1892-жылы туўылған. 65-бет) информациялары, инв. № 88733.

¹⁰⁸ История Узбекской ССР в четырех томах. Том первый, Ташкент, 1967, стр. 504.

¹⁰³ История Узбекской ССР. том I, Изд. «ФАН» Узбекской ССР, Ташкент 1967, стр. 434.

¹⁰⁴ Әдебият хрестоматиясы, IX класс ушын. «Қарақалпақстан» баспасы, 1966 ж. 54-бет.

туўра келеди. Өйткени, Керей (Кирей) хәм Жәнибек 1950-жыллардың басында өзлерине тийисли руў—тайпаларды Моголстанға қарай усы Абылқайыр хан қоластынан, яғный көшпели өзбеклер улусынан бөлип алып кетеди. Олай болатуғын болса, Жийреншиниң 1450-жылларға дейин усы көшпели өзбеклер улусында Абылқайыр хан қоластында жасаған болыуы да, өзи дилуар, дана, шешен шайыр адам болғанлықтан Абылқайыр хан

лер улусларында (XV—эсирдин 1 ярымы) хәм қазақ ханлығында (XV эсирдин II ярымы) өмир сүргени сөзсиз.

Информациялық мағлыұматларға қарағанда Жийренше қартайып, яғный 70—80 жаслар шамасында өлген.¹¹² Соған қарағанда Жийренше XV—эсирдин бас таманында туўылып, аяқ таманларында қайтыс болған

лыуы итимал. Өйткени, информатор «Созақ қаласының жанындағы бирдеме деген «кент»—деп отыр. Созақ қаласы тарихта бар, халық аузында да айтылып жүрген Дешти Қыпшақ даласындағы ең ески хәм бурыннан саўда орайына айланған мәдениетлы қалалардын бири. Ильяс Есенберлиннин айтыуына қарағанда Созақ қаласының жанынан XIV—XV әсирлерде Саўдакент, Сүткент, Кумкент деген кишкене қалашалар салынған.¹¹⁵

Сонда XV—әсирде Созақ қаласының қасында «кент» буўынынан питетуғын булардан басқа қалашалар болған емес. Олай болатуғын болса, Жийреншенин XV—әсирдин бас гезинде усы Кумкент қалашасында туўылғанлығы сөзсиз. Кумкент қалашы да XIV—XV әсирлерде бар тарихый қалаша.

Жийреншениң әкесиниң аты хәзиринше бизге белгисиз. Бирақ, әкеси жарлы болып өткен адам. Өйткени, халық аузындағы сөзлерге қарағанда Жийренше жарлы семьяда туўылып—өскен. Бирақ, соны да айтыу керек, бизиңше, Жийренше сөз жоқ көргенли, өнегели хожалықта туўылып—өскен. Өйткени, өнегели хожалық сол заманларда ақ өзиниң ул—қызын жаслайынан дурыс сөйлей билиўге, сөз сырына қуштарланыўға үйрететуғын болған. Усыдан балада ой алғырлығы, тил орамдылығы, тынымсыз қыялының талпынысы пайда болатуғын болған. Бул жерде қазақстанлы белгили илимпаз Тәкен Әлимқулов «Өнегели үй өз перзентин нәрестесинде дурыс сөйлеўге үйрете билген. «Тақатың еттен, сөздин сүйектен өтетуғынын» ерте уғындырған. Усыннан барып, сыршыл шешинлик, берекели бейнелилик туўған»¹¹⁶—деп ерте замандағы руў—тайпалардағы усындай жақсы үрип—әдетти дурыс көрсеткен.

Халық аузынан бизге жеткен мағлұматларға қарағанда, Жийреншениң өз де өмиринше жарлы турмыс кеширип өткен адам. Бул туўралы халық аузында кең тараған мынандай бир аңыз—әңгимени келтирсек болады.

¹¹⁵ Ильяс Есенберлин. Алмас Қылыш «Жаушы» баспасы, Алматы—1971, 207-бет.

¹¹⁶ Тәкен Әлимқулов. Жумбақ хан. «Жазушы» баспасы. Алматы 1972, 111-бет.

Жийренше хан сарайында жасаса да өз ылашығына келгенде

«Хай, хай! Өлең төсегим, өз үйім,
Кен сарайым, бөз үйім
Хан ақ ордасына бергисиз,
Кирсем—шықсам өз үйім»—деп аяғын көсилгенде ылашық.

тын тарлығы соншедди Жийреншениң еки аяғы дизесине шекем керегеден сыртқа шығады екен.¹¹⁷

Мине, усы келтирилген мысалларға қарағанда Жийреншениң жарлы хожалықта туўылып—өскенлигин хәм өзиниң де өмиринше жарлы болғанлығын көремиз. Бирақ, жарлы болса да, жарлылыққа Жийренше хеш ұақытта мойын бермеген, налымаған. Бул туўралы да халық аузында көплеген әңгимелер айтылмақта.

Халық аузындағы аңыз—әңгимелерге қарағанда Жийренше ақылы өзине сай келетуғын қызға үйленуіди алдына мақсет етип қояды. Ол мақсетине жетеди де. Онын дәслепки үйленген қызы жарлы хожалықта туўып—өскен, ақыллы, мухаббатқа кир жуқтырмайтуғын хадал яр Қаракөз Айым¹¹⁸ деген еди. Қаракөз Айым оғада сулыў, оғада ақыллы болып, өзиниң ақылы хәм халық алдындағы абыройы жағынан Жийреншеден қалыспаған. Бирақ, Қаракөз Айым жаслай өлип кетеди де, Жийренше жас ортаға келгенде екінши рет Қарашаш деген қызға үйленеди.¹¹⁹ Қарашаш та Қаракөз Айым сыяқлы сулыў, ақыллы, сөзге шешен болған. Ал өзиниң терең ойлылығы менен Жийреншениң ақылына ақыл қосып, айырым жағдайларда оны ауыр қыйыншылықлардан хәттеки өлимнен де амаң қутқарып алып турған. Мәселен, халық аузында көп тараған аңыз—әңгимелерге қарағанда хан үзирлериниң шуғыл сөзине ерип, Жийреншениң көзин жойыў ушын оған сексен қошқарды қозлатып бериўди тапсырады, қозылатпаған жағдайда басын алатуғынлығын ескертеди.

¹¹⁷ Автордың 1973-жылы халық аузынан жазған қолжазбасы. Шаниязов Ережел (1887-ж. туылған), Бийсенов Серикбай (1891-ж. туылған), Арзымбетов Рзабеттин (1894-ж. туылған) информациялары 65, 66, 76-беттер, инв. № 88730.

¹¹⁸ Шешендик сөздер. «Жазушы» баспасы, Алматы—1967. 19—23-беттер.

¹¹⁹ Сонда, 23-бет.

Буған Жийренше қатты сасып, өлимнен қутылуы жолын табаламағанда Қарашаш ақыллылық, тапқырлылық пенен Сексен қошқарды да сиңиреди, ханды сөзден утыд, Жийреншени де өлимнен аман алып қалады.¹²⁰

Жийренше Қарашаштан бир балалы болады. Бул тууралы да халық аузында кең таралған әнгиме бар. Мәселен, хан Қарашашқа ашық болып, Жийреншени алыс жаққа жұмсап жиберип, оның үйіне бир—еки ұэзири менен келеди. Ханның келетуғынын билип, Қарашаш бирнеше күн емшек сүтин жыйнап қойған еди. Усы емшек сүтинен тағам ислеп ханның алдына қояды. Хан тағамды татып көрип, «мазалы екен, бул тағамды неден иследиңиз?»—деп сораиды. Сонда Қарашаш, «тақсыр, жарлымыз, қонақ келип қалып қысынып жүремен бе деп көптен бери емшек сүтимди жыйнап жүрип едим, соннан исленген тағам еди»—депти. «Онда биз Сизиң балаңыз болған екенбиз?»—деп хан орнынан турып жүре берипти.¹²¹

Мине, усы аңыз—әнгимеге қарағанда Жийреншениң Қарашаштан балалы болғанлығын байқауға болады. Жийреншениң баласының үйленгени хаққында да,¹²² жаудан қашып келеатырғанда аты жарамай жау қолына түсетуғын болған ханға астындағы жүйрик атын берип, ханды жаудан аман алып қалғанлығы жөнінде де халық аузында аңыз—әнгимелер бар.¹²³ Бул аңыз—әнгимелер Жийреншениң баласының өз алдына отау тигип азамат болғанлығын көрсетеди. Бирақ, Жийреншениң баласы ақыллы болған менен әкесиндей шешен болмаған көринеди. Себеби халық аузында Жийреншениң баласының атынан айтылатуғын шешенлік сөзлер жоқ.

¹²⁰ Қазақ әдебиеті. 8-класқа арналған хрестоматия, бесінші басылуы. «Мектеп» баспасы. 1917-жыл, 45-бет; Автордың 1973-жылы халық аузынан жазған қолжазбасы. Базаров Жалғасбайдың (1921 ж. тууылған, қазір Т. Көпирде тұрады) информациясы. Қолжазбаның 27—28 бетлерін қараңыз. инв № 88733.

¹²¹ Қазақ әдебиеті орта мектептің 8 классына арналған оқулық. Алматы, 1961, 31-бет. Тағы да усы жұмыстың авторының 1973-жылы халық аузынан жазған қолжазбасы. Базаров Жалғас-Қолжазбаның 27—28 бетлерін қараңыз. инв № 88733.

¹²² Автордың 1973-жылы халық аузынан жазған қолжазбасы. Раушанов Насип төренің информациясы, 47-бет. инв № 88733.

¹²³ Бул да сонда, 48—49 бетлер.

Жийреншениң өмирлик жолдасы, жанына жалғау досы Қарашаш та қайтыс болып, Жийренше үшінши рет үйленеди. Бирақ бул рет ол байы өлген ҳаялды алады. Буған «Шешен, мына қатының бурынғылардай болатуғын ба, қалай?»—деп сораған ханға оның «күндиз екеүмиз, түнде төртеүмиз»—деп жууап берген қосығы дәлийил бола алады:

Жата қойсақ төсекке

Ери есине түседі,

Терис қарап жатады,

Оның менен ол екеу.

Қарашашты ойлайман,

Мен де терис қарайман,

Оның менен мен екеу.

Ой менен тауып жолдасты,

Боламыз түнде биз төртеу.

Таң атқаннан соң оянып,

Тура келсек тағы екеу.

Қызлай алмай қатын болмас,

Есик көрген мақұл болмас,

Қанша жақсы көремен десең де,

Бурынғыдай жақын болмас,

Байы өлген қатынды алыу,

Ойлағанда ақыл болмас.¹²⁴

Халық аузынан жыйналған информациялық материалға қарағанда Жийренше оқыған, билимлі, өз заманының ең алдыңғы қатарлы мәдениетлы адамларының бири болған. Бул тууралы информатор Арзымбетов Рзамбет былай дейди:

«Садақа, тойларда ғаррылар, уламалар жыйналысып қалған жерде Жийренше тууралы көп гәп болады. Жийренше тууралы халық аузында айтылып жүрилген әнгимелер, Жийреншениң өз сөзлери айтылады. Усындай бир жыйында уламалардан «Жийренше оқыған, сауатлы, билимлі адам болған, халық шежиресинде солай айтылған»—деп отырғанын буннан 7—8 жыл бурын еситкеним бар»¹²⁵

¹²⁴ «Шешендик сөздер. «Жазушы» баспасы, Алматы—1967, 27-бет. Автордың 1973-жылғы халық аузынан жазған қолжазбасы, Раушанов Насип төренің информациясы. 11—12-бетлер. инв № 88733.

¹²⁵ Автордың 1973-жылы халық аузынан жазған қолжазбасы, 75—76 бетлер. Арзымбетов Рзамбеттің («Кенес» совхозының «Москва» бөлімінде тұрады) информациясы. инв № 88733.

Информатордың бул берген мағлыұматына толық исениўге болады. Өйткени, XV әсирде, жоқарыда көрсеткенимиздей-ақ, Жийренше жасаған, болған, көрген қалаларда мешит—медиреселер хәм т. б. оқыў орындар аз болмаған. Мәселен, XV—әсирдин биринши ярымьнда-ақ Улугбек төрепинен Самарканд, Гиждуван, Бухарада бирнеше мешит—медиреселер, илим орайлары (мәселен, авсерватория) салынып, питкерилген. 1417-жылы Бухарада салынған медресениң әшекейленип исленген ең жақсы кирис есигиниң жоқарысына «Хәрбир ер хәм ҳаял мусылманның билимге талпыныўы оның негизги миннети»¹²⁶—деп ойып жазылған. Бул айырым қалаларда болса да, XV—әсирдин 1—шерегинде ақ, жыныс айырмашылықларына қарамастан халықты оқыўға, билим алыўға жалпыламай шақырыў исиниң белгили бир дәрежеде қолға алынғанлығын көрсетеди. Жийреншениң Бухара, Самаракандта болған болыўы да, олардағы көп сандағы мешит—медиреселерди көрген болыўы да итимал. Өйткени Бухара, Самаркандтың XV—әсирде көшпели өзбеклер улысының да, қазақ ханлығының да қол астында болған уақытлары болды.

Мине, усындай медреселер (Бухарадағы медресегидей ҳаялларды тиккелей оқыўға шақырмаған менен) Дәшти Қыпшақ далалықларындағы руў—тайпалардын Отырар, Сығынақ, Сайырам, Созақ, Узгент, Саўран, Аққорған, Жент хәм басқа да қалаларында бурыннан-ақ болған. Мәселен, жас илимпаз Әл—Фарабийдин 898—900 жыллары Отрарда медресе ашқаны бизге тарийхтан мәлим.¹²⁷

Мешит, медреселер салыў, оларда бала оқытыў исини Дәшти Қыпшақлар жеринде монгол шабыўылынан кейин де даўам етти. Мәселен, XIV—әсирге тийисли тарийхий документлерде Әрзен хан туўралы хәм оның бираз медреселер салдыртқаны жөнинде дереклер бар. Бул туўралы Карл Байпаков, Бекен Нурмуханбетов жолдаслар былай деп көрсетеди:

¹²⁶ История народов Узбекистана, том I. Изд. АНУЗССР, Ташкент 1950. 971-бет.

¹²⁷ Дүкенбай Досжанов. Әл—Фарабий китапханасының изимен, «Мәдениет және турмыс» журналы, январь № 1, 1970-ж. 10-бет.

«Дәреклер Әрзен хан туўралы мағлыұмат береді. Ол ақыллы, ҳадал, артықша диншил патша еди. Отырардағы, Саўрандағы, Жентдеги, Барчандеги медресе, Хонака мешитлериниң басым көпшилигин және басқа да ийгиликли орынларды салдырған сол»¹²⁸

Мине, бул бир ғана патшаның салдырған медресе, мешитлери. Ал шынында мешит, медреселер салдырыўға көпшилик ханлар, патшалар өз тусында қызыққан.

Жоқарыда аталған (аталынбаған да қалалар бар) қалалардағы мешит, медреселерде жергиликли халықтың белгили бир дәрежедеги саны оқып билим ала алған. Ал басланғыш билим беретуғын оқыў орынлары XV—әсирде (оннан бурын да, сонда) аўылларда да болған. Өйткени, өзиниң улын ямаса қызын «Тилин сындырыў ушын» жети жасқа толыўдан мектепке беріў VIII—IX әсирлерден баслап-ақ хәр бир ата-анаға жүкленген мусылманшылық шәрттин бири болған. Бул туўралы Орта Азияның билимли тарийхшысы Рузбеханның XVI—әсирдин бас гезинде жазған «Михман Намен Бухара» деген шығармасындағы мына сөзлери дыққатқа турарлық:

«Қазақлардың ханы да, қарасы да өзлерин мусылман санайды: қуран оқыйды, қудайға құлшылық етип, ораза—намаз улайды, балаларын мектепке береді»¹²⁹ (астын сызған өзим)—дейди ол. Рузбехан жоқарыда аталған китабын XVI—әсирдин бас гезинде жазып питкерген Олай болатуғын болса, Дәшти—Қыпшақлы руў—тайпалардың (Рузбехан «қазақлардың»—деп қазақ ханлығының пуқараларын айтқан болыўы керек. Бирақ, соны умытпаў керек, қазақ ханлығы Дәшти—Қыпшақ далалықларындағы руў—тайпалардың бөлшеклеринен құралған) балаларының мектепке баратуғынлығын оның XV—әсирде өз көзи менен көриўи сөзсиз. Олай болатуғын болса, Рузбеханның бул мағлыұматы «XV—әсирде Дәшти—Қыпшақлы руў—тайпалардың аўылларында да басланғыш билим беретуғын мектептер болған»—деген бизиң пикиримиздин жанлы гүүасы бола алады.

¹²⁸ Карл Байпаков, Бекен Нурмуханбетов. Көне заман куәси, «Жұлдыз» журналы, 1947, № 1, 197-бет.

¹²⁹ Мухтар Магауин. Қабыз сарыны. «Жазушы» баспасы, Алматы—1968, 146-беттен алынды.

XIV—XV—әсирлерди сөз еткен тарихый романларды (мысалы, «Алмас қылыш») ямаса сол дәуірлерге тийисли тарихый документлерди оқысақ, сол заманларда, әсиресе XV—әсирде Ноғай улусында—ордасында да, көшпелі өзбеклер улусында да, қазақ ханлығында да оқыған, жүрекке терең тоқыған, билимли адамлардың санының белгилі бір дәрежеге көтеріле алғанлығын көреміз. Жийреншениң бирге жүрген заманластарынан Кирей, Жәнібек, Абылқайыр, Асанқайғы, Қотан тайша, Шалкийиз жырау хәм т. б. оқыған, билимли адамлар болған.

Мәселен, Әбилқайыр ханның сауатлылығы жөніндегі мағлұматларды Ильяс Есенберлиннің «Алмас қылыш» атлы тарихый романының биринші бетінде ақ ушыратамыз: Ол былай деп келтиреді:

«Әбилқайыр көзин жумды. Жақында вана парсы тилине аударылған, Шыңғыс бабасының хәмири жүрип турған гезинде Қарақумда болған Италияның бир жаханкез жолаушының жазған кітабының хәрбир хәриби бақанадай болып көз алдында тура қалды. Әбилқайыр аузын жабырлатып оқый баслады... Әбилқайыр сәл көзин ашты. Ең қызығы аржағы... Ол қайтадан оқый баслады»¹³⁰

Аталмыш кітап роман болғаны менен Есенберлин XV—әсирге тийисли тарихый материаллардан барынша пайдаланған. Сонлықтан да оның Әбилқайырдың кітап оқытуғынлығын ядынан шығарып жаза салмай тарихый материалларға сүйенип көрсеткенлігі мол итимал. Олай болатуғын болса, усы келтирилген мысалдан Әбилқайырдың араб (XV—әсирде хәм оннан да бұрын Дешти—Қыпшақ далалықтарында оқыу көбинесе араб тилинде жүргизилген. Сонлықтан да Әбилқайырды араб тилин билмейтуғын еди деуге болмайды), парсы тиллерин жақсы билетуғынлығын хәм оның кітапты үрдис етип оқытуғынлығын көреміз. Биз жоқарыда атаған адамлардың барлығы тууралы да тап усындай пикирди айтыуға болады. Солар сыяқлы Жийреншениң де өз заманының оқыған, хат таныған, билимли адамы болуы сөзсиз. Себеби, оқымаған, жүрекке терең тоқымаған, билимсиз адам шын

¹³⁰ Ильяс Есенберлин. Алмас қылыш. «Жазушы» баспасы, Алматы—1971, 10-бет.

мәнісінде алғыр сезимли, терең ойлы, бир сөз бенен айтқанда толық мәдениетлы бола алмайды. Бул пикиримизди дәлиллеуимиз ушын рус халқының уллы жазушысы хәм ойшылы Н. Г. Чернышевскийдің мына сөзлерин мысал етип келтирсек болады: «Билимсиз адамлар хәм дәреки, хәм гедей, хәм бахытсыз...

Мәдениетлы адам деп көп билим алған, оның үстине, жақсы менен жаманды, әдиллик пенен әдилсизликти айыра билетуғын ямаса бир ауыз сөз бенен айтқанда, ойлауды әдет қылған және, ақырында, уғымлары менен сезимлери изгилик және алғыр сезимге дағдыланған, яғный жақсылықтың, көркемликтің бәрин жан—тәни менен сүйіуге қәлиплескен адам аталады. Адам, шынында, толық мәдениетлы адам болуы ушын, онда усы үш түрлі қәсийеттің бәри—билими терең, ойлауды әдет еткен және күшли сезимлери болуы керек. Билими аз адам надан болады, ойлап үйренбеген адам дәреки ямаса топас болады, изгилик сезимлери жоқ адам ақымақ болады»¹³¹ Минен, Жийреншени надан деуге де, ақымақ деуге де, ойлап үйренбеген деуге де, мәдениетсыз деуге де, қулласы оны «жаман» деуге хешкимнің кеули де, аузы да бармайды, керисинше, Жийреншениң толық мәдениетлы адам болғанлығы, оның Чернышевский сөзи менен айтқанда «жақсы менен жаманды, әдиллик пенен әдилсизликти айыра билетуғын, ойлауды әдет еткен», терең уғымлар хәм сезимлерге ийе адам болғанлығы хешкимди де гүманландырмайды. Олай болатуғын болса, Жийреншениң оқыған, сауатлы, мәдениетлы адам болғанлығы сөзсиз. «Жақсының аты өлмейди, Алымның хаты өлмейди»—деген сөзлер тек сауатлы, билимли, мәдениетлы адамның жүрегинің түпкиринен ғана шығатуғын сөзлер.

Жийреншениң сауатлы, билимли болуы, оның «өз шығармаларының айырымларын хат жүзине түсирген болуы да итимал»—деген болжауға бизди әкеледи. Бул жөнінде Мухтар мағайынның мына сөзлерине толық қосылуыға болады:

¹³¹ Н. Г. Чернышевский. Әдебий—сын мақалалары, Қазақтың мемлекеттик көркем әдебиет баспасы Алматы. 1950-ж. 12-бет.

«Сонын менен бирге қазақтың ески жырларын, мәселен Шалкийиздің шығармаларын тексеріп қарағанда, гейде олардың бизің заманымызға тек ауыздан ауызға өтуі арқалы ғана жеткенлігіне гүман туғанды...

Сонлықтан өз заманы үшін қәдірлі де құрметлі гейбир шығармалардың сол гездин өзінде ақ қағаз бетине түсірілгенлігіне гүман жоқ. Шалкийиз, Доспанбет, Қазтууған шығармаларын дәслепки бастырыушылар оларды тек ел аузынан алып отырды деу қыйын. Өткен әсирдин аяқ гезинде Н. Аристов, Г. Потанин сыяқлы алымлар қазақ арасында хәр түрлі аңызлар, қосық—жырлар жазылған қолжазбалардың жиін гезлестуғынылығын көрсеткен еді»¹³²—дейди ол.

Бул келтирилген мысалдағы Шалкийиз де, Доспанбет те Жийреншенің заманласлары, яғный екеуі де XV—әсирдин екінши ярымы хәм XVI—әсирдин бас гезинде өмир сүрген шайырлар, Мағауин болжағандай-ақ, бул шайырлардың өз шығармаларын қағаз бетлерине түсірген болыулары да, сондай-ақ булардың айырым шығармаларының тек ауызша ғана емес, биреуден биреудің көшириуі арқалы қолжазба түрінде халық арасына таралауы да мүмкин нәрсе. Өйткени, бул аталынған шайырлардың өзлеринин де сауатлы, сондай-ақ, қай дәуірде болса да оқыушы қауым арасында да сауатлылардың болғаны сөзсиз ғой. Олай болатуғын болса, Мағауиниң пикирине толық қысыла отырып «Жийренше де өзинин айырым шығармаларын қағаз бетине түсірген болыуы, сондай-ақ гейпара оның шығармаларының биреуден биреудің көшириуі арқалы қол жазба түрінде бизің заманымызға жеткен болыуы да мүмкин»—деген болжауға келемиз. Өйткени, өз ойын, еситкенин жазыу, оны оқыу хәм басқаларға оқып беріу бизің ата—бабаларымыздың бурыннан бар қәбилети.

Жазыу, сызыу, оқыу—бул әйемги дәуірлерден баслап-ақ бизің ата—бабаларымыз өмиринде бар нәрселер. Мәселен, ең арыдағы дәуірлерде бизің ата—баларымыздың арамейлик алфавитин, кейинирек уғыр, Сирия алфавитлерин, ал оннан да кейинирек дә-

¹³² Мухтар Мағауин. Қобыз сарыны «Жазушы» баспасы, Алматы 1968 жыл, 147-бет.

уірлерде араб алфавитин өзлестіріп, сол алфавитлерде оқығанлығы, өз пикирлерин жазғанлығы бизге тарихтан мәлим.

«Қазақстан жериндеги руу—тайпалар «Орхон, уйғыр, Сирия хәриплеринен пайдалануы менен қатар кейинирек араб жазыуынан да пайдаланған»¹³³—делинген «История Казахской ССР» деген кітапта.

Мәселен, уйғыр хәриплері менен Юсуф Баласағұнның «Кутадугу билиг» (венский варианты қараныз) шығармасы, «Мирадж—нама» «Бахтияр—нама» деген шығармалар, Алтын Орда ханларының хәрқыйлы буйырықлары т. б. жазылған хәм олар бизің дәуиримизге сол жазба түрінде жетіп отыр. Ал XI—XIV әсирлерде араб алфавитинде «Дивану—Лугат—ит—турк» (авторы Махмуд Кашгарский), «Диван—и—Хикмет» (авторы Хожа Ахмет Яссау—ий), «Бақырған» (авторы Сулейман Бақырған), «Гиват—ул—акаик», «Кисассас—ул—Анбия» хәм т. б. көплеген қунлы шығармалар жазылып, булар да бизің дәуиримизге сол жазылған қәлпінде жетті»¹³⁴.

Мине, буннан бизің ата—балаларымыздың, яғный хәзіргі қазақ, қарақалпақ, ноғай, өзбек халықларының ортақ шайырлары болған Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы, Жийренше шешенлердин ата—бабаларының әйемги дәуірлерден баслап-ақ жазыу, сызыусыз, оқыусыз жасамағанлығы көринип тур. Олай балатуғын болса, Жийреншенің өзинин айырым шығармаларын хат жүзине түсіриуі де, сондай-ақ оның айырым шығармаларының ауызша таралауы менен бир қатар биреуден биреудің көширип оқыуы арқасында халық арасына жазба түрде таралған болыуы да, бизіңше толық итімал.

Усы болжауымызға сүйене отырып, Жийреншенің айырым шығармаларының өзгериссиз, дәслепки қәлпінде бизің заманымызға жетіуиниң бир себеби «олардың биреуден биреудің көшириуі арқасында халық арасына қолжазба түрінде таралғанлығынан шығар»—деп те ойлаймыз.

¹³³ История Казахской ССР. Издательство Академии наук Казахской ССР, Алма—Ата, 1957, стр. 101.

¹³⁴ Сонда.

Айырым жолдаслар «Жийренше деген ат шешеннің өз аты емес, әдебий лақап аты шығар»—деген сыяқлы пикирлерді де айтады. Дирақ, бизиңше Жийренше деген ат шешеннің әдебий лақап аты деуге хешқандай тийкар жоқ. Ал Жийренше деген ат шешеннің өз аты деуимізге бірқанша исенімлі тийкарлар бар. Мәселен, Жийренше Қарашаш сулығу менен биринши мәртебе ушырасқанда өзін «Жийреншемен» деп таныстырады:

«Бүркенип жалғыз отырсаң,
Бойға жеткен жас бала,
Унатсаң айтқан сөзімді,
Күлимлеп көзін бери қара!
Одаша бир сөзім бар,
Ақылың болса сен уғар,
Менің атым Жийренше,
Жол берген маған хан—қара»¹³⁵

дейди шешен қызға. Бул қосық «Шешендик сөздер»—деген кітапта басылған. Усы қосықты биз Қарақалпақстанда Жийренше авторлығында хеш өзгериссиз сөзбе сөз еки информатордан жазып алдық.¹³⁶

Жийреншениң ең соңғы (оған байы өлип тийген) хаялы ақылсызлау болып шығады. Жийреншени сыйламайтуғын болады. Оның үстине жоқарыда биз сөз еткен баласы да, келини де Жийреншеге онша мийримли бола қоймайды. Усының салдарынан жасы алпыстан өтип, жетписке толғанда Жийреншениң баяғы аұхалы тайып ғәрипликке түседі. Ол енді тек қолынан келетуғын жұмысы бузау бағып, тезек теретуғын болады. Бұрынғы шешени, дилмары, ақылғөйи, шайыры Жийреншени көргиси келген Әз Жәнибек оны усындай бузау бағып, тезек терип жүргенинің үстинен шығады. Атағы путкил Дешти—қыпшаққа мәлим Жийреншениң үсти—басы жұпыны бузау бағып, тезек терип жүргенине таңданған хан:

— Уа, шешеним, тезек терип жүргениң қалай?—дейди. Сонда Жийренше иркилместен:

¹³⁵ Шешендик сөздер. «Жазушы» баспасы. Алматы—1967-жыл. 24-бет.

¹³⁶ Автордың 1973-жылы халық аұзынан жазған қолжазбасы Базарбаев Жалғасбайдың (Тахтакөпир), Азымбетов Рзабеттин информациялары, 29 хәм 88-бетлер. инв. № 88733.

«Қатын шайпау, ул тентек,
Екеуіңдегің! Шайпа,
Гәрилик жеңди, мал тайды,
Төртеуледи ей ханым!
Басымнан бақтың тайғаны,
Көрмейсен бе ей ханым!
Арқамдағы куу тезек,
Хәркимге келер бир көзек»¹³⁷

—деп жууап берипти. Ханның Жийреншеге рәхийми келип, оның хаялын, келинин, баласын шақырып алып, оларды Жийреншени сыйламағаны ушын уялтыпты.

Баста көрсеткениміздей-ақ, Жийренше 1480-жылдардан кейин қайтыс болған. Бизин олай дейтуғынмыздың себеби, Әз Жәнибектин Жийреншениң бузау бағып, тезек терип жүргенинің үстине шыққанында оның өзи де қартайған адам еди. Ол 1480-жылы өледі. Халық аұзынан жазып алынған мағлыұматларға қарағанда Жийренше Жәнибектен бираз соң өлген.¹³⁸ Бирақ, Жийреншениң өзи өлсе де, сөзи өлмей бизин дәуиримізге жетти.

ЖИЙРЕНШЕ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ НЕГИЗГИ ИДЕЯЛАРЫ

Хәзирше бизге мәлим мағлыұматларға қарағанда, жоқарыда көрсеткениміздей-ақ Жийренше дөретпелери шешенлик сөзлерден, қысқа толғаулардан ибарат. Шешенлик сөзлеринин көпшилигинде Жийренше бирге жүргенханның ақылсызлығын, зулымлық хәрекетлерин әшкаралайды. Көпшилик алдында ханды масқара етеди, ақмақ етип шығарады. Мысалға оның қанбақ атынан айтқан сөзлерин еске алайық:

«Менни ушарымды жел билсин,
Қонарымды сай билсин.
Сени жиберген ханның ақылсыз,
Мени услаған сен де ақылсыз»

¹³⁷ Автордың 1973-жылғы халық аұзынан жазған қолжазбасы 72-бет. Бийсенов Серикбайдың (жасы 81 де) информациясы. инв. № 88733. «Шешендик сөздер». «Жазушы» баспасы, Алматы—1967-жыл. 28-бет.

¹³⁸ Автордың 1973-жылғы, Халық аұзынан жазып алған қолжазбасы, 53-бет. Раушанов Насиптөре информациясы. ӨзР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминнің илимий кітапхана фонды. Инв. № 88733.

Буны шешенлик сөзлөр десек те ямаса бир шуўмақ қосық десек те болады. Қалай деген менен усы шуўмақта Жийренше күтә тапқырлық, шеберлик пенен қыйсынын келистирип ханның ақылсыз, ақмақ екенлигин бетине айтады. Бірақ, адам өлимин шыбын өлиминен артық санамайтуғын зулым ханның қан тамған қылышынан сескенбеске болмайтуғын еди. Сонлықтан да қанбаққа «Мени услаған сен де ақылсыз»—дегизип, өзін де Жийренше ақылсызлар қатарына қостырады. Бул Жийреншениң терең сезимталлығы, тапқырлығы еди. Өйткени, қанбаққа Жийренше өзін де хан менен бирге ақылсызлар қатарына қостыртпағанда хан бунның басын алған болар еди. Шынында келтирилген шуўмақтың мазмунына сер салған адамға Жийренше ақылсыз болып көринип турған жоқ, ал керисинше ханның ақылсыз, ақмақлығы өткірлесип, тереңлесип, айқынланып тур. Ал усы төрт қатар сөздің құрылысына келсек, «Бунда қаншама терең ой, сезим, шеберлік, қаншама ақыл менен қорытылған шындықтар жатыр?!»—деп таңланбасқа болмайды. Себеби, мийдей ашық далада жел болмаса қанбақ ушпайды, алдынан сай шықпаса ол иркілмейди, қонбайды. Бул турмыстағы шындық. Бірақ, қанбақтың бул жағдайына ақылсыз хан түсинбейди. Сонлықтан да төрт қатар сөздің алдыңғы екі қатары қанбақтың ушыу, қоныу себеплерин баянласа, кейингі екі қатары ханның ақылсыз, ақмақлығын баянлайды. Сөзлердин қаланған гербиштей жупкерлесіу, қыйсынласыуы соншелли, шуўмақтан бир сөз алып таслауға да, бир сөз оған артық қосыуға да болмайды. Өйткени, бул төрт қатар сөзлер орамлы ақылдың, терең ой-пикирдин, сана-сезимнің күши менен пайда болып, ой менен сезим жалаң берилмей бир тутас етип берилген. Жийренше шығарған бул шуўмақтың бизиң заманымызға өзгериссиз жетиуиниң де бир сыры усында деп билемиз.

Жийренше жасаған (әлбетте, оннан бұрын да, сон да) хан басқарған дәуірде мәмлекетти басқарыу иси бойынша жазба заң дүзилмейтуғын еди. Мәмлекетти ханның жекке өзи басқарып, оның «ақ» дегени ақ, «қара» дегени қара болатуғын еди. Хан өзине жақпаған кисилерин гүнәсыз, себепсиз ақ дарға да астыратуғын, қолындағы қылышы менен шауып та өлтиретуғын болған. Пикиримизди тыянақлы етиу үшін Жийреншениң

заманласы хәм хәмиршиси Әбилқайыр хан жөнинде Ильяс Еенберлинниң «Алмас қылыш» атлы романынан мынандай бир мысал келтирейик:

«Бірақ қулаштай силтеген көк полат қылыш оның мойынын қыйғаштай кесип, зәрреси ушып көзи адырайған басын анандай жерге ушырып түсирген.

Қайтып оралған Жәнибек пенен Керей Сарыбайдың еле де болса жаны шыға қоймай, анадай жерде ақырын қыймылдап жатырған басы менен қан—қан болып дирил қаққан денесин көрген. Буйрығын орынлай алмаған қулы, енди тири гүүәға айналмас ушын, ханның билқастан өлтиргенин екеуи бирдей уққан. Бірақ Әбилқайыр:

— Жәнибек Султанға қаслық ойлағаны ушын басын алдым»—деген¹³⁹

Әбилқайыр хан менен Жәнибек Султан арасында алауызлық болғанлығы, Әбилқайырдың Жәнибекти өлтириуге хәрекетлер еткенлиги бизге тарийхтан мәлим. Ал Әбилқайыр ханның Сарыбайды қылыш пенен шауып өлтиргени тарийхий мағлыұмат па ямаса роман авторының ойлап тапқаны ма—оны биз билмеймиз. Лийкин, бундай жауызлық хәрекетлер көпшилик хан атаулыға тән нәрсе.

«Ауа... Қарапухараның жаны—ханның қылышының жүзинде»¹⁴⁰—деп дурыс айтқан Мухтар Мағауин.

Усындай жауызлық ис—хәрекетлер, халықты езиу, салық пенен елди тоздырыу хәм т. б толып атырған зулымлықлар мәмлекетти басқарыу исинде жазба заңның болмағанлығынан, ал усундай аяусыз езилиуге пухара халықтың көниуи оның санасызлығынан, билмисизлигинен, аңсызлығынан екенлиги түсиникли. Мине, «Залымлық неден келип шығады?»—деген бир жас бийдин сорауына:

«Залымлық заңсызлықтан,
Езилиу аңсызлықтан»¹⁴¹
—деп жууап берген Жийренше.

¹³⁹ Ильяс Есенберлин. Алмас қылыш. Жазушы баспасы, Алматы—1971, 28-бет.

¹⁴⁰ Мухтар Мағауин. Қобыз сарыны. «Жазушы» баспасы, Алматы—1968 ж., 6-бет.

¹⁴¹ Автордың 1973-жылы халық аузынан жазған қолжазбасы. Раушанов Нәсиптөреннің (қол жазбаның 52-беті), Қойбағаров Садықтың (81-бет) информациялары. ӨзР Илимлер академиясының Қарақалпақстан бөлімінің кітапханасы, инв № 88733.

Бул не деген тапқырлық, шешенлик сөзлер! Бул тек сылдыр шешенлик сөзлер емес, ал көз пенен көрилген, бастан кеширилген, жүрек пенен сезилген, ақыл менен қорытылған шынлықтардың дәрегинде дөреген терең мәнили шешенлик сөзлер. Бул шешенлик сөзлердин тийкарында терең ой—сезимнің түпкиринде он өлшенип бир пишилген даналық пикир жатырған жоқ па?! Бундай пикир тек өз тусындағы дүньяға сын көзи менен қарай билген талғампаз данышпанға ғана тийис. Бул жерде Шоқан Уәлихановтың да Жийреншени «данышпан»¹⁴²—деп босқа атамағанын еске алсақ арзыйды.

XV-өсирде усундай философиялық пикирди қозғауы—бул Жийреншениң даналығын көрсетеди. Келтирилген мысалға қарағанда Жийренше ел басқарыуда ханлардың, хан хәмелдарларының белгили бир турақлы заңға (әлбетте, жазба заңға болыуы керек) бағыныуын, елдин, халықтың өнер-билимге умтылыуын, сауатлы болыуын әрман еткен сыяқлы. Жийреншениң бундай заңды әрман етиуине гүманланып қарауға да болмайды. Өйткени, заң деген ұғымды Жийренше биринши болып қолланған емес. Заң ұғымы Жийреншеге дейин де айырым саҳара халықларында болған. Мәселен, Шыңғыс хан монғол әскерлериниң қурылысы (устройствосы), миннети, тәртиби жөнинде ауызша үйренип жатланатуғын заң (яса) шығарған.

«Шыңғыс ханның басқа еллерди басып алыуға атланыслары ҳаққында XIII-өсирдин екннши ярымында үлкен мийнет жазып қалдырған парсы тарийхшысы Джувейни оның әскерлериниң қурамы, миннети, тәртиби тууралы бираз мағлыұматлар келтирген. Бунда Шыңғыстың жазылмаған заңына мууапық ҳәр бир жауынгер атланыс уақтында өзине не керек болатуғын болса, олардың хәммесин де өзи ертерек таярлап қойыуы шәрт»¹⁴³ делинген «История народов Узбекистана» атлы китапта.

Бул XIII-өсирдин басында шығарылған Шыңғыс ханның әскерий заңы еди. Бул заңды XV-өсирде де хан

¹⁴². Шешендик сөздер. «Жазушы» баспасы, Алматы, 1967-жыл, 138-бет.

¹⁴³. История народов Узбекистана. Том первый. Издательство АН УзССР, Ташкент—1950, 306-бет.

сарайындағылар умытқан жоқ еди. Жийреншениң хәмиршиси Абылқайыр ханның да «Әлбетте, әлбетте, солай еткен еди ғой. Қалай делинген еди сол бир тәртип Ясасында»¹⁴⁴—деп ойланып отырғаны да сол XIII-өсирдеги Шыңғыс ханның монғол әскери жөниндеги шығарған заңы еди. Мине, буннан улыуа «заң» деген ұғымның Дешти Қыпшақ далалықларына Жийреншеден бурын ақ таныс екенлиги белгили. Олай болатуғын болса, Жийренше «заң»—деген ұғымды биринши болып қолланбаған. Деген менен, хан хәм хан хәмелдарларының жууенсиз зулымлығын шеклейтуғын жазба заңның болыуын, сондай-ақ, халықтың сауатлы болыуын Жийреншениң әрман етиуи—бул оның жәмийетшиликке көз қарасындағы сөзсиз баҳалы пикири еди.

Халық аузынан жыйналған материалларға қарағанда Жийренше дөретпелеринде қара сөзлердин де бар екенлиги анықланып отыр. Өзиниң қара сөзлеринде Жийренше Жәнибек ханды әшкаралаған, оның жауызлығын астарлап бетине айтқан, пухара халықтың жөнсиз езилип, алым-салықтан бас ала алмай, азып-тозып посып кететуғынлығын ескерткен. Мысалға оның үш байыулы тууралы айтқан сөзлерин келтирсек болады:

Гөне тамның басында шықылықласып отырған үш байыулыға «Мына байыулылар не сөйлесип отырған екен, соны билип кел»—деп хан Жийреншени жумсайды. Буны—хан Жийреншени муқатыу, сөзден сүриндириу ушын билқастан ислейди. Егер де Жийренше дөрекли дәлийиллер тауып қутылмаса, ханның оны жазалауы да мүмкин. Бирақ, Жийренше ханның бундай тәсил-хйилелеринен дөрекли жууаплар менен қутылып турады, тек қутылып ғана қоймастан ханның өз ҳәрекетлерин, өз сөзлерин оның өзин әшкаралауға пайдаланып отырады. Бул ретте де Жийренше орынлы жууап пенен ханның зулымлығын әшқара етеди:

«Байыулылар бир бирине қуда түсип қалың мал айтысып атырған екен»—дейди шешен. «Қалың малына не береди екен? Не сорап атырған екен?»—деп сораған ханға «Гил гөне тамларды береди екен. Биреуи қызының қалыңына 300 гөне там сорап атырған екен. Екиншиси 300 емес, 200 гөне там берейин дейди оған.

¹⁴⁴. Ильяс Есенберлин. Алмас Қылыш. «Жазушы» баспасы, Алматы—1971. 10-бет.

Ортасындағы кәтқудасы: «Сен қыйланба! Жәнибек хан сау болып, журт сорап туратуғын болса, үш жүз емес бир неше бес жүз гөне там босап қалады, азсынбай қызынды бере ғой»—деп атырған екен¹⁴⁵—дейди Жийренше.

Бул аңыз-әңгиме халық арасына Жийренше атынан күтә кең тараған. Усы аңыз-әңгимедеги Жийренше атынан айтылатуғын сөзлерди Жийреншениң өз сөзлери деп исениуге болады. Өйткени, аңыз-әңгиме Жийренше менен Жәнибек хан тууралы. Шынында, Жийреншениң Жәнибек ханның үезири болғанлығы, олардың бирге аңға шығатуғынлығы, Жәнибектиң өз халқына қатал, зулым хан болғанлығы, Жәнибек хан тұсында ханлықтардың өз-ара жауласуы, урысы күшейип (әлбетте, бундай жауласуу, урыс бұрын да, сон да болған ғой) гейпара елатлардың қонысларының байыулы үймелеген қарабақанаға айланғанлығы бизге тарийхтан мәлим. Бул аңыз-әңгиме ҳеш жерде Жийреншеден басқа адамға меншикленбеген. Мине, бул усы аңыз-әңгимедеги байыулылар тууралы айтылған сөзлердин Жийреншениң өз сөзлери екенлигине гүман жоқ. Олай болатуғын болса, «Жәнибек хан сау болып, журт сорап туратуғын болса, үш жүз емес, бирнеше бес жүз гөне там босап қалады»—деп Жийреншениң байыулы атынан сөйлеуи—бул ханның жер-жебирине жететуғын оның астарлы сөзлери. Бунда, бириншиден, ханның зулымлығы көрсетилген болса, екіншиден, XV-әсирдеги Дешти-Қыпшақ даласындағы пухара халықтың дәл турмысы көрсетилген. Усы келтирилген аңыз-әңгимеден тағы да сезилетуғын бир нәрсе, бул Жийреншениң пухара халықтың жан ашыры болғанлығы, ҳәм пухара халық тәрәпинде турғанлығы.

Халық аўзында Жийреншениң ханды әшкаралайтуғын буннан да басқа қара сөзлери бизиң дәуиримизге жеткен. Бирақ, Жийреншениң халық аўзындағы қайсы бир қара сөзлерин алсақ та, олардың көпшилигинде ханның зулымлығы, ақылсыз-ақмақлығы әшкараланады, пухара халықтың аянышлы ҳал-аўхалы дәл көрсетиледи.

145. Әдебият хрестоматиясы IX класс ушын. «Қарақалпақстан» баспасы—1966, 55-бет.

Жийренше дәрәтпелеринде қысқа толғаулар белгили орын ийелейди.

Оларда турмысты байқаудың байлығы, философиялық толғанштың тереңлиги сезилип турады. Жийренше ұақытша болса да адам, жәмийетшилик ийгилигине пайдаланыудан қалған затларды «өли»—деп есаплайды. Мәселен, «Ағын суудың өлгени»—деп басланатуғын толғауында:

«Ағын суудың өлгени,
Аязда муз болып қатқаны,
Асқар таудың өлгени,
Басын булттын жапқаны,
Ай менен күннің өлгени,
Еңкейип барып батқаны,
Қара жердің өлгени,
Қар астында жатқаны».¹⁴⁶

—дейди шайыр.

Шайырдың бул пикири шынлыққа бирқанша жақын. Мәселен, ағын суудан ел, халық мол пайдаланады. Халық оннан жер, мал сууғарады, ауыс суу алады, яғный ағын суу бириншиден, халық ийгилигине жараса, екіншиден, ол бәрқама ҳәрекетте болады. Ал егер де усы ағын суу қатып қалса, онда ол өли денедей болып, бұрынғы жанлы ҳәрекетин тоқтатады, оннан (муздан) халықтың пайдаланыуы, оны ийгиликли турмысына асыруы қыйынласады. Сондай-ақ, басын булт басқан Асқар тау, еңкейип барып батқан күн, ай, қалың қар астында жатқан жер тууралы да усындай пикир айтыуымызға болады. Мәселен, құрғақшылықта жер бетиндеги шөпке мал жайылады, оннан халық пайдаланады. Ал егерде сол жерди қалың қар басса, музлақ болса мал шөп тауып жей алмайды, жутқа ушырайды, қырылады, ол жерден халықтың да пайдаланыуы қыйынласады. Мине, буннан биз халықтың ийгиликли пайдасына аспаған затты Жийреншениң ұақытша болса да «өли»—деп есаплайтуғынын көремиз.

Соның менен қатар Жийренше дүньяда ҳешқандай ұақыт өлшеминде өлмейтуғын заттың атын табады. Бул Жийренше түсинигинде «жақсының аты», «алым-

146. Шешендик сөздер. «Жазушы» баспасы, Алматы—1967, 27-бет. ҳәм автордың 1973-жылғы Тахтакөпир, Шымбай, Мойнақ районларында ҳәм Нөкис қаласынан жазып алған қол жазбасы, 53 ҳәм 68-бетлр. инв. №88733.

ның хаты» (жазған илимий мийнети болуы керек). Бизинше, күтә дурыс айтылған даналық пикир. Мысалға Жийреншениң өз атын алсақ та болады. Арадан бес жүз жыл өтсе де Жийреншениң аты да (исми), айырым шығармалары да өлмей (умытылып кетпей) бизин заманымызға жетип отыр. Усының өзи ақ Жийреншениң:

«Дүньяда не өлмейди?
Жақсының аты өлмейди.
Алымның хаты өлмейди»

—деген пикириниң дурыс екенлигин дәлийллейди.

Феодал—патриархал жәмийетинде даў, жәнжел, талас-тартыслы мәселелерди көбинесе бийлер шешетуғын болған. Бирақ, бийлер тек үстем топарлардан шығып қоймастан, жарлылар арасынан да шыққан. Жарлылар арасынан шыққан шешен бийлердиң көпшилиги мәселени әдил шешип, әдил төрелик беретуғын болған. Соның ушын да Жийренше хан, бай, бий балаларына жеке минезлеме бере келип, дурыслы бий тухымынан шыққан, өзи де әдил төрелик беретуғын бий баласын хан, бай балаларынан жоқары қояды, оны бийик таўға мегзейди, елдиң ғамын ойлайтуғын, ердиң муңын муңлайтуғын етип көрсетеди:

«Хан баласы қандайды,
Қатардағы нардайды,
Бай баласы қандайды,
Байлаудағы тайдайды.
Бий баласы қандайды,
Бийик-бийик таўдайды.
Дурыс туўған бий туқым,
Елдиң ғамын ойлайды,
Ердиң муңын муңлайды»¹⁴⁷

—дейди шайыр.

Адам тәбият затларының бири. Тәбияттың өзіншелик заңы бойынша адам туўылады, өседи, қартайды, өледи. Бул адам өмириндеги тәбийий жағдай. Соның ушын да адамның физикалық денеси жаслық шақ, жас

¹⁴⁷. Автордың 1973-жылы халық аўзынан жазып алған қол жазбасы, 80, 87 бетлер. Қойбағаров Садықтың информациясы. ӨзР Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімінің кітапхана фонды, инв. №88733.

ортаға келип тоқтасыў, қартайып күш қуўаттан айырылыў сыяқлы бирнеше тәбийий басқышларды басып өтеди. Адамның физикалық денесиндеги усындай тәбийий басқышларды өз дәўиринде Жийренше күтә шеберлик пенен дурыс хәм көркем етип сүүретлей билди:

Он бес жас қуйын қуўған жел менен тен,
Жийирма бес даўыл соққан толқын менен тен,
Отыз бес ағып жатқан сел менен тен,
Қырық бес айыў аспас бел менен тен.

Жетпис бесте көңилин жер менен тен.
Сексенде селкилдеген шал боларсан,
Тоқсанда толы мийиң орта түсер,
Жүзде дүньядан гүдеринди үз,
Өлмесен де өлиден кем боларсан»¹⁴⁸

дейди шайыр.

Жийренше өз ерки менен қосылған биринши ерли-зайыплылар арасындағы муҳаббаттың тазалығын жоқары бақалайды. Мәселен, «Күндиз екеўмиз, түнде төртеўмиз» атлы толғаўының мазмунына терең үңилип қарасақ, бунда жигиттиң өзиниң қызлай алған хаялына деген, сондай-ақ хаялдың өзиниң қызлай тийген ерине деген таза, шексиз муҳаббаты шайырдың өз образы арқалы дәл сүүретленген:

«Түнде жатсақ екеўмиз,
Ери есине түседи,
Терис қарап жатады,
Оның менен ол екеў.
Қарашашты ойлайман,
Мен де терис қарайман,
Оның менен мен екеў.
Ой менен тауып жолдасты,
Боламыз түнде биз төртеў —

деп шайыр қатынлай алған хаялының бурынғы қызлай тийген ерине деген, ал өзиниң бурынғы қызлай алған

¹⁴⁸. Шешендик сөздер. «Жазушы» баспасы, Алматы—1967 29-бет. хәм автордың 1973-жылы халық аўзынан жазып алған қолжазбасы, 79, 90, 96 бетлрди қараңыз. Инв. №88733. ӨзР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімінің илимий кітапхана фонды.

Қарашашына деген мухаббат сезимлеринің сөниўиниң мүмкин емеслигин, яғный дәслепки ерли-зайыплық мухаббаттың басқа жолдан қосылғанлар ушын қайтып қайталанбайтуғынлығын көрсеткен. Бул жерде шайыр өзи туўралай айтқаны менен усындай аўхалдың басқаларда да болатуғынлығын есте тутқан. Сонлықтан да Жийренше бул толғауында биринши мухаббаттың таза болыўын, жаслар хожалығының берик болыўын нәсийхатлаған. Мәселен, ол

«Қызлай алмай қатын болмас,
Есик көрген мақул болмас,
Қанша жақсы көремен десен де,
Бурынғыдан жақын болмас»—

деп жасларды биринши ерли-зайыплы турмысты хұрметлей билиўге хәм оны берик сақлаўға, ажыраспаўға шақырады. Жийреншениң бул пикири хәзирге шекем өз әҳмийетин жоғалтқан жоқ деўге болады.

Адамға ат қойыў усылы да белгили бир жазылмаған қағыйдаға сүйенилсе керек. Ат қойыўдағы усындай қағыйданың барлығын биринши ашыўшы, бизиңше Жийренше шешен деп шамалаўға болады. Жийреншени сөзден утыўды әрман етиўши бийлер оның қымызға тойып турған пайытын таўып, «Шешен ат адамға қалайынша қойылады?»—деген сораўды берипти. Сонда Жийренше, бир аяғы зәңгиде, бир аяғы жерде-атына минейин деп турған қәлпинде мынандай тақмақ толғаўды ядынан шығарып қоя берипти.

«Ат атқа қойылады,
Тилеп баққа қойылады,
Хасыл затқа қойылады,
Я жоғалған жоққа қойылады...»¹⁴⁸

Бул не деген таўып айтылған сөзлер! Бунда мыңлаған жыллар бойы халық тәжирийбесинде қәлиплескен сыр шертилип турған жоқ па?!

Мәселен, аттың өзинен бурынғы атқа еликлеп қойылатуғынлығы да анық. Мысалы, қарақалпақ клас-

¹⁴⁸ Автордың 1973-жылы халық аўзынан жазған қол жазбасы, Қойбағаров Садықтың информациясы. Қолжазба ӨзР Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң китапхана фондында сақланады. инв. №88733.

сик шайыры Бердақтың атына еликлеп Қанша ата-ана өзлериниң улларына «Бердақ» деген атты қоймады дейсен?!

«Балам бахытлы болсын»—деп бахыт тилеп ат қойыўшылар да халқымыздың арасында бурыннан бар дәстүр.

Сондай-ақ, туўылған нәрестениң атының хасыл заттың атына еликленип қойылатуғынлығы да сөзсиз. Егерде биз алтын, гүмис хәм т. б. хасыл зат дейтуғын болсақ, усы затлардың атларына еликленип қойылған Алтынгүл, Алтынай, Алтынбай, Гүмисгүл, Гүмисай хәм т. б. толып атырған адам атларының бар екенлиги хәммеге мәлим.

Шайырдың «Ат жойылған жоққа қойылады»—деуи де дурыс айтылған пикир. Өйткени, умыт болып баратырған жақын-жуўығының, яр-досының атын жанғыртыў ушын оны туўылған нәрестеге қайта қойыўшылық та халқымыз арасында аз гезлеспейди. Солай етип шайыр бул толғауында адамға аттың қойылыў себеплериниң айырым белгилерин дурыс көрсетип бере алған.

Улыўма алғанда Жийреншениң шешенлик сөзлеринде, қысқа толғаўларында, тақмақ қосықларында жоқары идеялы, терең мәнили ой-пикирлер қозғалып ашып бериледи.

* * *

Жийренше шығармаларында сүүретлеў қураллары да бар. Бирақ, солардың ишиндеги көбирек гезлестуғыны теңеў хәм бир затты екнши бир затқа мәни-сине қарай барабар қойыў (метафоралар). Жийренше шығармаларында теңеў көбинесе «дай», «ды» жалғаўларының қосымтасынан хәм «тең» сөзиниң жәрдеми менен жасалынады.

Мәселен:

«Хан баласы қандайды,
Қатардағы нардайды,
Бай баласы қандайды,
Байлаўдағы тайдайды»

—деген қатарларда хан баласының нарға, бай баласының тайға теңелип сүүретленгенлигин көремиз.

Сондай-ақ «Он бес жас қуйын қуған жел менен тең»—деп басланатуғын шығармасында шайыр он бес жасты «тең» сөзинің жәрдеми менен қуйын қуған желге теңейди. «Тең» сөзинің жәрдеми менен жасалынған теңеулер Жийренше шығармаларында әдеуір баршылық. Жийренше шығармаларында бір затты мәниси бойынша екінши затқа бара-бар қойыу да (метафоралар да) аз емес. Мәселен, «Ағын суудың өлгени»—деп басланатуғын толғауында

«Әжел деген атқан оқ,
Бир алланың қақпаны»

—деген қатарлардағы «атқан оқ», «Бир алланың қақпаны»—деген сөз дизбеклери «әжел» сөзинің ауыспалы мағанасынан туған метафоралар.

Жийренше шығармаларында сүүретлеген затын шамадан тыс улғайып көрсетиу де (гиперболалар да) жийи гезлеседи.

Мәселен, «Хан баласы қандайды»—деп басланатуғын толғауындағы

«Бий баласы қандайды,
Бийик-бийик таудайды»

—деген қатарлардағы «таудайды» сөзи гипербола. Шайыр бул жерде бий баласының тулғасын тауға теңеп турған жоқ, ал оның асқан адамгершилигин, халыққа ететуғын хызмет сапасын бийик тау тулғасына салыстырып отыр.

Жийренше шығармалары көбинесе 7—8 бууынлы, а, б, а, б шубыртпалы уйқасығында болып келеди. Оған, «Ағын суудың өлгени»—деп басланатуғын хәм «күндиз екеуиз, түнде төртеуиз» атлы толғауларының поэтикалық қурылысы дәлил бола алады.

«Ағын суудың өлгени — 7, а
Аязда муз боп қатқаны — 8, б
Асқар таудың өлгени — 7, а
Басын булттың жапқаны — 7, б
Ай менен күннің өлгени — 8, а
Еңкейип барып батқаны...» 8-б

Жийренше шығармаларының ишинде ылғый жети /7/ бууынлы а, а, а, а шубыртпалы уйқасында болып

келетуғын толғаулары да бар. Буған, «хан баласы қандайды»—деп басланатуғын толғауын мысал етип келтирсек болады:

«Хан баласы қандайды — 7, а
Қатардағы нардайды, — 7, а
Бай баласы қандайды — 7, а
Байлаудағы тайдайды... — 7, а

Жийренше дөретпелеринде 11-13 бууынлы, а, а, а, а шубыртпалы уйқасында болып келетуғын шығармалары да бар. Буған мысал етип «Он бес жас қуйын қуған жел менен тең»—деп басланатуғын шығармасын келтирсек болады:

Он бес жас қуйын қуған жел менен тең — 11, а
Жыйырма бес дауыл соққан толқын менен тең — 13, а
Отыз бес ағып жатқан сел менен тең, — 11, а
Қырық бес айыу аспас бел менен тең... — 11, а

Жийренше шығармаларының қосық қурылысы хәзирги бизиң «силлабикалық» деп жүрген қосық қурылысына күтә жақын. Тили түсиникли. Өзиниң бууын санларына қарай Жийренше шығармалары еки турақлы ритмалық бөлшеклерге бөлинеди. Мәселен, 7—8 бууынлы шығармалары еки ритмалық бөлшектен ибарат болып, биринши ритмалық бөлшек 4—5, екінши ритмалық бөлшек 3 бууынлы болып келеди.

Ағын суудың//өлгени,
Аязда муз боп//қатқаны
Асқар таудың//өлгени,
Басын булттың//жапқаны.

Жийреншенің онбир бууынлы шығармаларының хәрбир қатары турақлы еки ритмалық бөлшекке бөлинип, биринши бөлшек 7—8, ал екінши бөлшек 4—5 бууынлы болып келеди. Мысалға «Он бес жас қуйын қуған//жел менен тең»—деп басланатуғын шығармасын келтирсек болады.

Солай етип, Жийреншенің хәзиринше бизге белгили шығармаларының көпшилиги бизиң «Силлабикалық» деп жүрген бармақ қосық қурылысында 7—8 ямаса 11 бууынлы болып, а, б, а, б ямаса а, а, а шубыртпалы уйқасында дүзилген деуге болады.

ЖУУМАҚ

Жийреншени «Тарийхый болмаған» деп санаушылық—қәте пикир. Жийренше тарийхый болған. Оған оның өз заманында дөреткен қасыл шешенлик сөзлериниң, қысқа толғауларының бизиң дәуиримизге сол дәслепки қалпинде Жийренше авторлығында жетиуиниң өзи ақ дәлийл.

Халық аўзында сақланған мағлұматларға қарағанда Жийренше XV—эсирдиң басында тууылып аяқ гезинде қайтыс болған хәм ҳазирги қазақ, қарақалпақ, ноғай, өзбек халықларының халық болып қәлиплесиўиндеги этногенезин қураған Дешти Қыпшақлы руў—тайпалар арасынан шыққанлықтан өзиниң саналы өмириниң басым бөлегин усы Дешти қыпшақ далалықларындағы қала хәм аўылларда өткизген.

Ол Абылқайыр, Жәнибек ханлардың қол астында жасаған, сөнғысының ақылғөйи, дилмәри, шешени, ўәзири болған. Жийренше өз заманының ең алдыңғы қатарлы саўатлы, атақлы суўырып—салма шешени хәм шайыры болған.

Жийренше жасаған дәуир—Дешти қыпшақ далалықларындағы Отрар, Саўран, Созақ, Сығанақ, Узгент, Сайырам, Арқуқ, Аққорған қалаларында, сондай-ақ улыўма Орта Азия жерлеринде өнер-билимниң белгилери бир дәрежеде өсип-раўажланған дәуири, яғный Руми, Улуғбек, Бабур, Хафази Абру, Самарканд, Сафи, Науайы, Жами, Асан қайғы, Доспамбет, Шалкийиз хәм т. б. көплеген белгилери шайыр хәм илимпазларды дунья жүзине танытқан дәуир еди. Бул дәуир «Фархад хәм Шийрин», «Ләйли хәм Мажнүн», «Жети аспан» хәм т. б. көплеген мәңги өлмес шығармаларды дөреткен дәуир еди. Сондай-ақ, бул дәуир Ноғай сиясий бирлеспесиниң ыдырап, ҳәрқыйлы жеке ханлықлардың пайда бола баслаған хәм олар арасында өз-ара жаўласыўдың күшейип, пухара руў—тайпалардың күн көрисиниң бурынғыдан да бетер аўырласып, биразының отырған ата мекенларының байыўлылар үймелейтуғын

қарабақаналарға айлана баслаған дәуири еди. Мине, XV-эсирдеги усындай сиясий-экономикалық, мәдений жағдай Жийреншениң дуньяға көз-қарасының, әдебий дөретпелериниң қәлиплесиўине белгилери бир дәрежеде өз тәсийрин тийгизбей қоймады. Жийренше өз Уатанының улы болды, өзи сыяқлы жарлылар тәрәпинде өлгенше айнымай туруўды мақсет етти. Ол өз заманында мәңги жасайтуғын көплеген шешенлик сөзлерди, қысқа толғауларды, тақмақ қосықларды дөреткен хәм оның бул шығармаларының биразы сол ўақыттан баслап ақ атадан балаға, әўладтан әўладқа өтип, ҳазирги қазақ, қарақалпақ, ноғай халықлары арасына кен тарап, усы халықлар аўзынан бизге жетип отыр. Сонын менен бирге усы аталған халықлар аўзында Жийреншениң әдиллиги, тапқырлығы, шешенлиги хәм т. б. жақсы қәсийетлери жөнинде көплеген аңыз-әңгимелер дөретилип хәм олар бизиң дәуиримизге дейин сақланып келген. Бизиң шамалаўымызша, усындай аңыз-әңгимелердиң биразы Жийреншениң өз дәуиринде ақ заманласлары тәрәпинен дөретилген сыяқлы. Олай латуғын болса, халық аўзында Жийренше туўралы халық тәрәпинен дөретилген аңыз-әңгимелердиң, сонын менен бирге Жийреншениң өз дөретпелериниң бар екенлиги белгилери. Бизиң анықлаўымызша, Жийренше туўралы халық тәрәпинен дөретилген аңыз-әңгимелер авторы белгисиз шығармалар ретинде аўызеки халық дөретпелерине (фольклорға) киреди де, ал Жийреншениң өз дөретпелери авторы белгилери хәм жоқарыда көрсеткенимиздей ақ, бизиң заманымызға өзиниң дәслепки қалпинде жеткен шығармалар ретинде жазба әдебият дәреклерине киреди, шайырдың өзи болса, ол Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспамбет жыраўлар сыяқлы ҳазирги қазақ, қарақалпақ, ноғай, өзбек халықларына ортақ жазба әдебият ўәкиллериниң бири.

Бирақ, бир өкинерлик нәрсе, Жийреншениң өз шығармалары Октябрь революциясынан бурын ҳеш жерде арнаўлы түрде халық аўзынан жазып алынбады, баспада жәрияланбады, илимий көз қарастан үйренилмеди. Бундай ийгиликли ислер революциядан кейин, Совет ҳүкимети дәуиринде жүзеге асты.

Мәселен, 1967-жылы Алматы баспасынан шыққан «Шешендик сөздер» деген топламда Жийреншениң халық аўзынан жазып алынған бираз қысқа толғаулары,

тақмақ қосықлары басылған. Лийкин, соны да айты-
 ұымыз керек, усы ұақытқа шекем хеш жерде Жийрен-
 ше шығармаларына терең илимий анализ исленбеуи,
 оның өмири хэм әдебий дәретпелери жөнинде арнаулы
 монографиялық мийнеттин жазылмауы бизди өкинди-
 реди. Шынында бундай арнаулы мийнеттин жазылыуы-
 на Жийренше өмири хэм әдебий мийрасы турарлық
 еди. Өйткени, оның бизге жеткен шешенлик сөзлерин-
 де, толғауларында үстем класс ўәкиллеринин, әсиресе
 ханның ақылсыз, ақмақлығы, сондай-ақ жәмийеттеги
 заңсызлық өткир тил менен әшкараланған, сол гезлер-
 деги өмир турмысы дәл көрсетилген. Соның менен
 бирге Жийренше шығармаларынан пуқараларды сауат-
 лы, саналы болуўға, ҳадал муҳаббатлы, хожалық бир-
 лигин хұрметлей билиўге шақырыў идеясы да сезилип
 турады. Бир сөз бенен айтқанда, Жийренше өз зама-
 нының ҳадал перзенти, озық ойлы суўырып-салма ше-
 шени хэм шайыры. Соның ушын да, жазба әдебия-
 тымыздың тарийхый дәреклерин, бурынғыша XVIII
 әсирден емес, илгери дәўирлерден басап атырған ге-
 зимизде Жийренше өмирин, әдебий дәретпелерин мо-
 нографиялық планда изертлеўдин әдебиат таныў или-
 мине қосылатуғын жаңалық болатуғынлығы хэм жо-
 қарғы, орта арнаулы оқыў орынларындағы, мектеплер-
 деги қарақалпақ әдебияты муғаллимлери ушын хал-
 қымыздың XIV—XV әсирлердеги әдебияты тарийхын
 сабақ етип өткенде қосымша материал хызметин атқа-
 ратуғынлығы да сөзсиз.

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
Шешенлик сөз дегенимиз не?	5
Жийренше тарийхый болғанба?	7
Жийреншениң әдебий мийраслары жазба әдебиятқа киреме ямаса ауыз еки халық дәретпелерине киреме?	12
Жийренше дәретпелеринин хэм жийренше туўралы аңыз- әңгимелердин жыйналыуы, баспада жәрияланыуы, изертлениу жағдайлары туўралы	40
Жийренше заманына қысқаша түсиник	47
Жийреншениң өмири туўралы	61
Жийренше шығармаларының негизги идеялары	75
Жуумақ	88

А. Пирназаров

ЖИИРЕНШЕ ШЕШЕН

Қарақалпақ тилинде

«Билим» баспасы — 1992

Бас редактор Қ. Есемуратов
Редакция баслығы Қ. Әлиев
Редакторы В. Бегжанова
Художниги А. Аметов.
Тех. редакторы З. Алламуратов.
Корректор Т. Махсудова
ИБ 451

Териўге берилген ўақты 18. 12. 92 ж
Басыўға рухсат етилген ўақты 31. 12. 92 ж
қағаз форматы 84x108^{1/32} Типографиялық
қағаз №1 Әдебий гарнитура кегль №10
Жоқары баспа усылында басылды. Кө-
леми 2,875 баспа табақ 4,83 шертли баспа
табақ 4,85 есап баспа табақ нусқасы 3000
Буйыртпа №20 Бақасы шертнама бойынше

«Билим» баспасы, Нөкис қаласы, 742010.
Калинин көшеси, 62.

ҚР баспа сөз бойынша Мәмлектлик
комитетиниң «Правда» газетасының 50
жыллығы атындағы Нөкис полиграфком-
бинаты. 742000 Нөкис қаласы, К. Марк
көшеси, 9.

Дүзетиў

№ №	бети	қатары	Басылғаны	дурысы
1.	5.	төменнен екинши	Қарыўымыз- дын да	қарайўымыздың да
2.	6.	жоқарыдан бесинши	Саўлаўшысы	сақлаўшысы
3.	7.	Жоқарыдан тоғызыншы	Шығарамған	шығармаған
4.	11.	Төменнен оныншы	Кияғырған- лығы	киятырғанлығы
5.	12.	төменнен биринши	Эстетика	эстетикасы
6.	19.	төменнен тоғызыншы	шыаратуғын	шығаратуғын
7.	35.	жоқарыдан он үшінши	жоқарыға	жоқарыда
8.	42.	төменнен жетинши	жолжазбала- рын	қолжазбала- рын
9.	50	жоқарыдан он беси ши	феораллық	феодаллық
10.	53	жоқарыдан он үшінши	Сағнакий	Сығанакий
11.	53	төменнен бесинши	дуйханшылық	дийханшылық
12.	54	жоқарыдан екинши	Өтырышы	отырықшы
13.	57	жоқарыдан сегизинши	Швейпарияға	Швейцарияға
14.	62	жоқарыдан бесинши	Жийреншин	Жийреншениң
15.	64	жоқарыдан он төртинши	Қалашсы да	қалашасы да
16.	64	төменнен оныншы	„Тақятың	„таяқтың

24-00